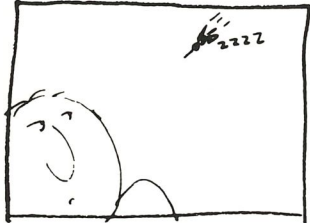

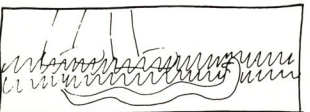
De AGO verzekert tegen:

Aalmoezen
aanstekelijke griep-
patiënten

**aanvallende malaria-
muskieten**

aanvallende reebokken
aanvaringen
aanzwellende storm
aardigheidjes van
practical jokers
abusievelijk links
afslaande legertrucs
abuizen
achteromkijkende stuurlui
achteruitrijdende
tractoren

addertjes (onder 't gras)
afbrekende bruggehoofden
afdankertjes
afdrijvende waarde-
papieren
aftandse asfaltweggetjes
alligators
almaar moeten vragen
andere auto's
andere schepen
andermans onkunde
armoe op de oude dag
averij

Bacillen en bacteriën
bakfietsen met
ondeugdelijke remmen
bedorven viskoekjes
beginnelingen op de weg
Bello de hond van de
buren
beren
besmette appeltjes
beten van de brilslang
betuttelen
bijtende bouviërs
bijziende discuswerpers
blunderen
Boris Boef
boterzachte bermen
brand

**buitengewoon grote
hagelstenen**

Cacteeën op stoelzittingen
catastrofaal manoeuvreren
met glaswerk
chauvinistische supporters
chirurgische ingrepen
colonnes rode mieren
cypere katten op
vierbaanswegen

**Dankbare sint-bernards-
honden**
debuterende behangers
demarrerende fietsen-
dieven
derderangs klusjesmensen
desastreus optredende
zeeëgels

De Zwarte Jongens
dichtklappende deuren
diepe ravijnen
diepe armoede
dinges
doelbewuste everzwijnen
domme dingen
doorgaand verkeer
door rood licht lopen
van je hond
driedubbel overgehaalde
kwajongensstreken

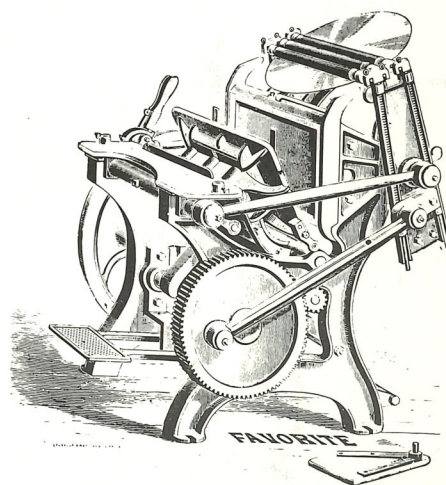
(Voor de volledige lijst
verwijzen wij u naar uw
assurantie-adviseur.)

ago
verzekeringen

zo'n drukpers vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-16349

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
15e jaargang nr. 3/4, december 1983*

Flehite

De AGO verzekert alles (en nog wat).

FLEHITE proficiat..

En dat mét en door Flehite het museum mag gedyen, tot vreugde van allen die eigen stad en land een warm hart toedragen. En dat meer en meer mensen de rijkdom mogen ontdekken van ons oud cultuurgoed.

Intussen gaan wij van Beco Projekten nijver door met het inrichten van kantoren en scholen, direktiekamers en konferentiezalen, van banken en tehuizen, en desgewenst van musea.

Bel voor een programmapresentatie in Hoevelaken

De permanente expositie van 10.000 m² overtuigt u van de brede mogelijkheden van Beco Projekten. Uiteraard komen wij ook graag met uitvoerige informatie bij u.

Bel in elk geval om een dokumentatiemap, de sleutel tot solide zekerheid in projecten-inrichting.

BEKO
projekten

Hoevelaken - Hogebrinkerweg 4
Tel. 03495-5224

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

Flehite

Inhoud

<i>Yvette F. Marcus-de Groot</i> Een 16de eeuwse kippendrinkbak	41
<i>B. G. J. Elias</i> Prins Willem V en Amersfoort	42
<i>Ebeltje Hartkamp-Jonxis</i> De 18de eeuwse voorhang van de Joodse Gemeente in Amersfoort	45
<i>Yvette F. Marcus-de Groot</i> De restauratie	48
<i>J. S. Jacobs</i> Het parochèt	49
<i>Paul Broekema en Antoinette le Coultre</i> Het huis Prattenburg	50
Kroniek	60
Varia	63

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofredacteur*.
C. Broekhuijsen, dr. J. A. Brongers,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. W. J. van Tent en ir. P. Wassink.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 82,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,-;
instellingen: f 35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: drs. W. J. van Tent,
Constantijngaarde 4, Hoevelaken.
Lidmaatschap: f 35,-.

ISSN 0165-960X

Een 16de eeuwse kippendrinkbak

Yvette F. Marcus-de Groot

De museumbezoekers worden sinds kort bij binnenkomst geconfronteerd met een haan in de nieuwe-aanwinsten-vitrine. Het is geenszins de bedoeling, dat het museum opgezette dieren gaat verzamelen, maar deze haan past uitstekend bij een onlangs verworven kippendrinkbak.

Deze drinkbak is tijdens een opgraving in de Amersfoortse binnenstad aangetroffen bij een huis aan de Valkestraat. Volgens de medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.), die de drinkbak gevonden en gerestaureerd hebben, gaat het hierbij om een uniek vroeg exemplaar uit de tweede helft van de 16de eeuw.

De drinkbak is van aardewerk met bruinachtig glazuur, heeft 8 openingen en een handvat.

Hedendaagse kippen hebben er onmiddellijk uit gedronken, toen hij — bij wijze van proef — voor hen neergezet werd. Toch past in een museum-opstelling bij zo'n oude bak een evenoud kippenras en de keus is gevallen op een soort, dat ongetwijfeld in die tijd ook in de Amersfoortse binnenstad rondgescharreld heeft: het Hollandse kuifhoen.

Dit ras is vermoedelijk door Hollandse kooplieden uit Rusland en andere oosterse landen meegenomen. Op schilderijen uit de 16de en 17de eeuw wordt het al afgebeeld met witte en soms zwarte kuiven.

Tegenwoordig staan deze kuifhoenders weer volop in de publieke belangstelling en zijn zij, dankzij medewerking van de Nederlandsche Hoenderclub o.a. in de Flevohof te bezichtigen.

Om de museumvitruine zoveel mogelijk in overeenstemming met de jonge haan en drinkbak te brengen, hangt er een anoniem schilderij uit de 17de eeuw met enigszins overeenkomstig gevogelte.

Een prent van Simon Fokke (1712-1784) vertoont links op de voorgrond een drinkbak gelijkend op de vondst uit de Valkestraat. Voor kuikens blijkt deze kippendrinkbak — gezien het verdrinkingsgevaar — minder geschikt te zijn en werden speciale kuikenstenen als drinkbak gebruikt. Dit zijn speciale tegelvormige bakken met ondiepe holtes, die ooit voor poffertjespannen zijn versleten. Op afbeeldingen uit de 18de eeuw worden ze ook al aangetroffen en zelfs op een Utrechtse jachtwagen uit die tijd zijn ze afgebeeld. Een soortgelijke kuikensteen met 9 holtes completeert de pluimvee vitrine. Mocht u hiervoor in het algemeen belangstelling hebben, dan kunt u te zijner tijd het in oprichting zijnde Nederlandse Museum voor de Pluimveehouderij te Barneveld bezoeken.

Prins Willem V en Amersfoort

Onlangs werd het prachtige voorhang van de joodse gemeente, gemaakt van zeer fraai bewerkt en uniek stuk textiel geschonken door prinses Wilhelmina, echtgenote van stadhouder Willem V, gerestaureerd. Deze hangt nu naast het portret van de stadhouder, geschonken aan zijn gastheer Benjamin Cohen, in museum Flehite. In deze bijdrage willen wij nader ingaan op de achtergronden van het verblijf van de stadhouder in Amersfoort in 1787. In andere bijdragen in dit nummer wordt nader ingegaan op de herkomst van het stuk en het waarschijnlijke gebruik, de restauratie en de functie van de voorhang in de synagoge.

De politieke gebeurtenissen 1784-87

De politieke spanningen tussen patriotten en prinsgezinden namen vanaf eind 1784 ook in Amersfoort steeds heftiger vormen aan. In de zomer van 1785 kozen ongeveer 600 burgers 'geconstitueerden', die de patriotse eisen naar voren moesten brengen. Maar de stedelijke magistraten weigerden hen als officiële vertegenwoordigers van de burgerij te erkennen. Op 9 augustus belegden echter 9 patriotsgezinde regenten een raadsvergadering waarin de geconstitueerden als stedelijke volksvertegenwoordigers werden erkend. Op 13 augustus eiste een volksmenigte de erkenning van hun vertegenwoordigers en de wettigheid van de vergadering van 9 augustus door de gehele magistraat. De magistraat riep nu de hulp in van de Staten van Utrecht en de stadhouder. De laatste stuurde op 17 augustus 320 man infanterie en 80 man cavalerie, die bij verrassing in de stad werden gelaten. De rust was hiermee echter nog niet teruggekeerd, maar de patriotse beweging moest inbinden. De gebeurtenissen in Amersfoort hadden ook hun weerslag elders in den lande. De patriotten namen maatregelen om een 'overval' als in Amersfoort te voorkomen. In Utrecht namen de patriotten begin 1786 zelfs geheel de macht in handen. Dit had een splitsing in de Staten tot gevolg. In augustus van dat jaar verlieten de oranjegezinde geëligeerden (de beheerders van de voormalige kerkelijke goederen), de ridderschap en de vertegenwoordigers van de steden Amersfoort, Montfoort en Rhenen de stad Utrecht en vestigden zich in Amersfoort in de Doelen (Observantenklooster). In 1785 hadden de patriotten ook in het gewest Holland een dominante positie verworven en de stadhouder, prins Willem V, ostentatief het bevel over het Haagse

garnizoen ontnomen. Deze verliet daarop met zijn familie Den Haag en vestigde zich na enige omzwervingen op 't Loo te Apeldoorn. Gezien de moeilijkheden met de daar dichtbij gelegen steden Elburg en Hattum werd eind augustus/begin september 1786 een verblijf in 't moeilijk te verdedigen Loo niet langer wenselijk geacht. Daarom verhuisde de stadhouderlijke familie op 7 november naar de Valkhof te Nijmegen. Op uitnodiging van de Staten te Amersfoort kwam de prins op 9 juni 1787 naar die stad. Hij was daar tevens dicht bij zijn hoofdtroepenmacht, die gelegen was in het Kamp van Zeist. De prins was echter niet van zins om deze troepen te gebruiken om zijn patriotse tegenstanders in het gareel te brengen. Hij wachtte passief af. Zo niet zijn echtgenote, Wilhelmina van Pruisen. Op 28 juni vertrok zij vanuit Nijmegen naar Den Haag in de hoop dat een orangistische volksbeweging het tij ten gunste van de stadhouder zou kunnen keren. De prinses kwam echter niet verder dan Goejanverwelsluis bij Schoonhoven en keerde de 30ste terug naar Nijmegen. De gebeurtenissen kwamen kort daarop in een stroomversnelling doordat de pruisische koning Frederik Willem II, broer van prinses Wilhelmina, troepen stuurde om de smaad zijn zuster aangedaan te wreken. De patriotten moesten buigen voor deze buitenlandse druk en vluchtten deels naar Frankrijk. Zo kon Willem V Amersfoort verlaten en zich op 20 september weer in Den Haag vestigen. Tot 1795. De inval van Franse troepen dwongen hem in januari van dat jaar met zijn familie naar Engeland te vluchten. Hij overleed daar in 1806.

Het binnentrekken van de troepen, die op 17 augustus 1785 naar Amersfoort gezonden waren om de patriotse beweging tot rede te brengen. Anonieme gravure.

De familie Cohen

De familie Cohen stamde waarschijnlijk uit Noord Italië en trok via Duitsland naar Nederland. In 1690 vestigde Ezechiël Cohen zich vanuit Nijmegen in Amersfoort. In 1704 kreeg hij als 'coopman van tabak' burgerrecht. Ezechiël vertrok in 1737 naar Amsterdam, maar zijn zoons Jonas en Samuel zetten de bloeiende tabaksfirma voort. De laatste woonde in het bekende Secretarishuisje aan de Muurhuizen. In 1741 gingen de broers uit elkaar en zette Jonas de tabakshandel alleen voort. Zijn zoon Benjamin (1726-1800) nam van zijn oom het Secretarishuisje over en ging daar wonen. Rond 1780 zou hij een nieuwe woning laten bouwen aan de Zuidsingel, het prachtige 'huis met de paarse ruiten'. Benjamin was een uiterst vermogend man door zijn activiteiten in de tabaks- en graanhandel, als bankier en als eigenaar van de kruitfabriek te Muiden. Daarnaast had hij

Portret van Willem V door Benjamin Belomey (1739-1819). Geschenk van de stadhouder aan zijn gastheer.

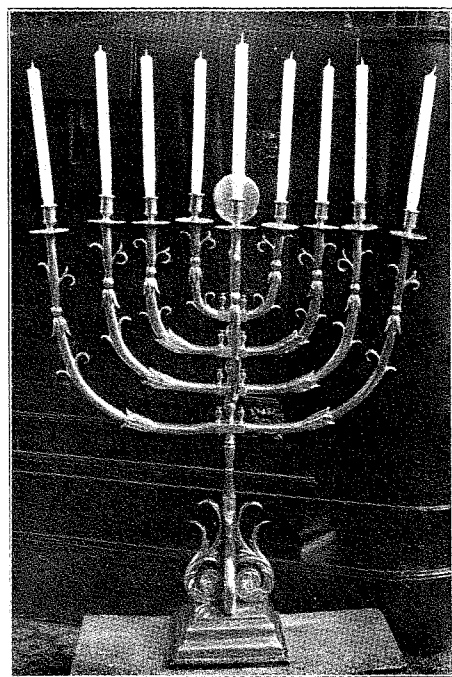

De aanhouding van prinses Wilhelmina te Goejanverwellesluis op 28 juni 1787. Gravure door G. A. Lehman. Atlas van Stolk, Rotterdam.

echter ook grote belangstelling voor de Joodse literatuur en de wiskunde. In 1786 verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij aan de Nieuwe Herengracht (nr. 103) eveneens een prachtig huis liet zetten. In dezelfde tijd als zijn vader liet Abraham Cohen een huis bouwen aan de Westsingel, dat van 1818-1974 als stadhuis dienst zou doen. Benjamin was — evenals zijn zoon Abraham — financieel adviseur en geldschietser van de Oranjes. Het is daarom niet zo verwonderlijk, dat hij in 1787 zijn op dat moment leegstaande woning aan Willem V beschikbaar stelde. Juist in deze tijd had de stadhouder de financiële steun van de Cohens meer dan nodig. Omdat Holland in patriotse handen was ontving de prins uit dat gewest geen geld voor zijn troepen. Dit moest nu verschaft worden door de familie Cohen, die uitgebreide financiële relaties had, onder meer in Engeland (daar was een zuster van Benjamin gehuwd met George Goldschmid, die een bankiershuis had, dat vergeleken kon worden met dat van de Rothschild's!) en Pruisen.

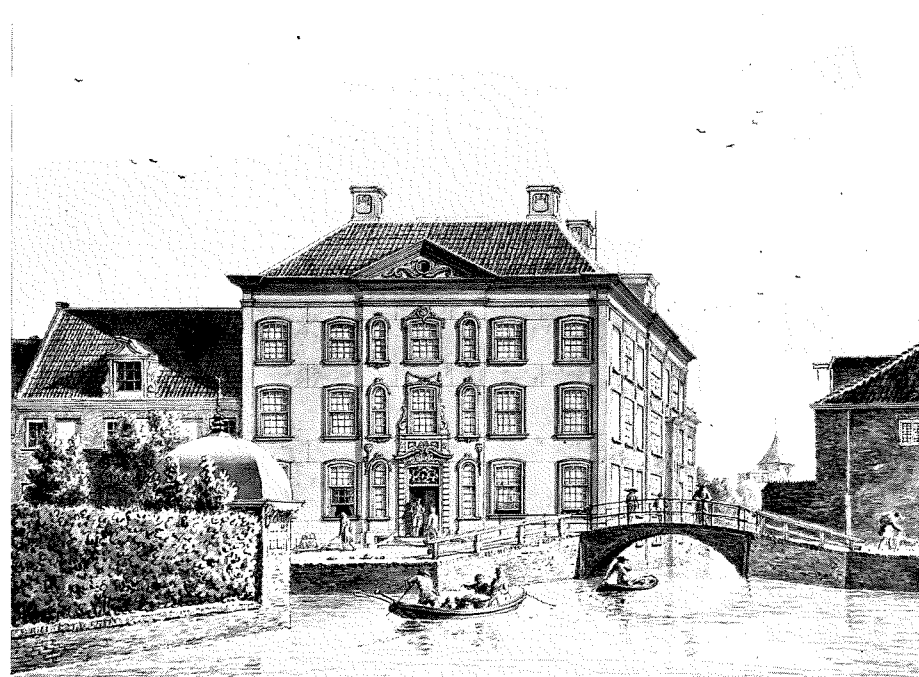
Willem V in Amersfoort

Op 5 juni 1787 zonden de leden van het in Amersfoort vergaderende deel van de Staten van Utrecht een verzoek aan de prins om, gezien de situatie in die provincie, voor enige tijd naar Amersfoort te komen. Twee dagen later antwoordde de prins, dat hij aan dat verzoek gehoor wilde geven '...om, zo veel in Ons is meede te werken, tot herstelling van de Zoo jammerlijk, verstoorde rust in Uwer Ed.Mog. Provincie, en tot afweering van alle onheilen waar meede dezelve bedreigd word...'. Op 9 juni arriveerde Willem V in Amersfoort. Hij werd daarop plechtig welkom geheten door vertegenwoordigers van de Staten en het stadsbestuur. Prinses Wilhelmina had haar echtgenoot een eind begeleid op weg naar Amersfoort ('Keyenburg' of zetel van de 'Amersfoortsche Keiheeren', zoals het in patriotse geschriften van die tijd genoemd werd) maar keerde daarna naar Nijmegen terug. Daarna zou ze echter wel voor kortere of langere tijd in Amersfoort verblijven. De prins hield zich vooral met militaire zaken bezig en was een zeer trouw bezoeker van de Staten vergaderingen.

Chanookalamp voor de synagoge, vervaardigd met geldelijke steun van de stadhouder. Waarschijnlijk in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Alhoewel door hem weinig initiatieven genomen zijn, is zijn verblijf in Amersfoort zeker niet zonder min of meer dramatische gebeurtenissen verlopen. Eind juni vond de reeds vermelde mislukte tocht van prinses Wilhelmina naar Den Haag plaats, eind juli deden de patriotten — een eveneens mislukte — aanval op paleis Soestdijk en op 2 augustus vond de ontplofing van de Lieve Vrouwe Kapel plaats (zie Flehite 14 (1982) nr. 3, blz 62-68). Er zou tijdens zijn Amersfoortse periode zelfs een aanslag gepleegd zijn op het leven van de prins in het huis aan de Zuidsingel. Een kogelgat in één der tuindeuren zou daar nog op wijzen. Volgens gemeentearchivaris dr. Hovy is het echter een fabel. Tijdens en na het Amersfoortse verblijf werden de joodse gemeente en gastheer Cohen verblijd met verschillende geschenken van de stadhouderlijke familie. Prinses Wilhelmina schonk een fraai bewerkt stuk stof waarvan een voorhang in de synagoge gemaakt werd. Deze voorhang werd tijdens de laatste oorlog ondergebracht

Het huis van Benjamin Cohen aan de Zuidsingel. Tekening door J. Hoorn (1753-1833). Privé collectie.

op de zolder van het huis van ds. Nieweg aan de Utrechtseweg en bleef daardoor behouden. De prins zelf deed een belangrijke gift voor de vervaardiging van een chanookalamp voor de synagoge. Na zijn terugkeer in Den Haag liet de prins voor Benjamin Cohen een portret van zichzelf vervaardigen door Benjamin Bolomey (1739-1819). In 1866 werd het door een nakomeling van Cohen aan de gemeente Amersfoort geschonken. Het hing vele jaren in het stadhuis aan de Westsingel maar hangt nu met de voorhang van prinses Wilhelmina in museum Flehite. Abraham Herschel, lid van de joodse gemeente, die de prins op last van Cohen bijgestaan had, kreeg een zilveren inktstel met de inscripties PVO (Prins van Oranje). Toen de prins na zijn restauratie in 1788 zijn intree in Amsterdam deed herinnerde Benjamin Cohen op originele wijze aan het verblijf van de prins in zijn Amersfoortse woning. Een tijdgenoot berichtte daarover aldus: 'In den avond van Zaterdag 8 Maart

1788 werd overal fraai geillumineerd. Op de Nieuwe Heerengracht (over het park) was aan het huis van den Parnassijn Benjamin Amersfoort (Benjamin Cohen) zijden transparant aangebracht, waarop zijn woning te Amersfoort was afgebeeld, waar Zijne Hoogheid was gelogeerd. Dit huis was van beneden tot aan het dak met lampions geillumineerd'.

B.G.J.E.

Literatuur

De historische gegevens voor dit artikel werden ontleend aan: S. van Adelberg, *De Joden van Amersfoort* (Amersfoort 1977). J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel 1982²). Jac. Zwarts, *Gedenkschrift bij het tweede eeuwfeest der synagoge te Amersfoort* (Amersfoort 1927). Jac. Zwarts, *Het verblijf van Prins Willem V te Amersfoort ten huize van den Joodschen tabaksplanter Benjamin Cohen* (overdruk van artikelen in het Utrechtsch Provinciaal Stedelijk Dagblad van maart en april 1921).

De 18de eeuwse voorhang van de Joodse Gemeente in Amersfoort

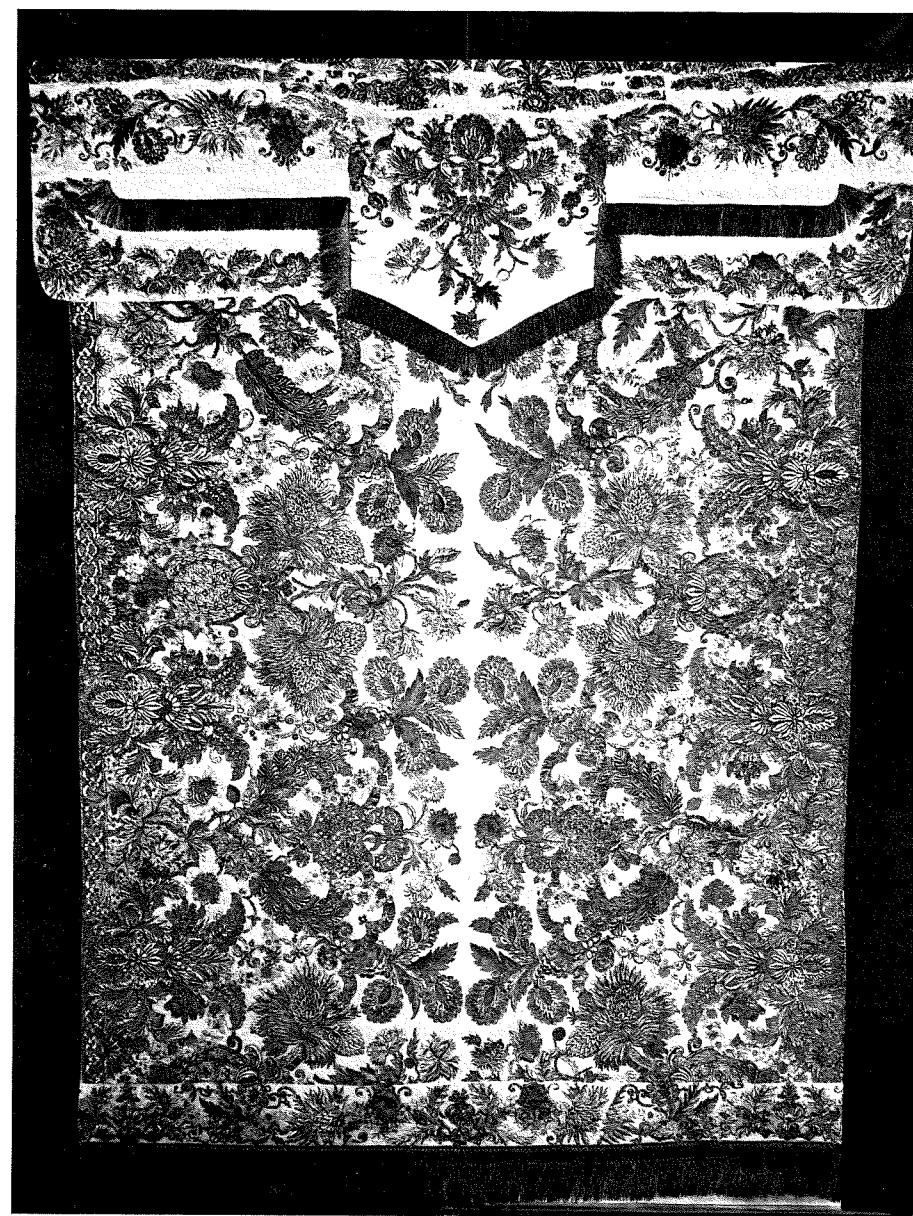
Ebeltje Hartkamp-Jonxis

Volgens de traditie zou deze voorhang een stuk zijn van de trouwjapon van Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen die, twintig jaar eerder, op 4 oktober 1767 in Berlijn in het huwelijk trad met erfstadhouder Willem V.

Het gaat om een écrukleurige zijden damast, zwaar gedecoreerd met gouddraad- en zijden borduursel in verscheidene kleuren. De afmetingen van het stuk zijn 232 x 190 cm afgezien van later aangebrachte randen. Een deel van de feitelijke trouwjapon kan de huidige voorhang niet zijn want naar drs. M. C. de Jong, conservatrice van het Nederlands Kostuummuseum in Den Haag, meedeelde, trouwde het echtpaar 'in Zilver Stof' (zie: 's-Gravenhaegse Maendagse NaCourant van den 12den October 1767, no 122. Ook de Oprechte Dingsdagse Haerlemse Courant van 13 oktober van datzelfde jaar meldt dat het bruidspaar gekleed ging in 'Drap d'Argent'). Bovendien laat de prent naar een tekening van Guercini een ongeborduurde trouwjapon zien. Het feit dat het om een écrukleurige stof gaat met veelkleurig borduurwerk pleit op zich niet tegen een trouwjapon. Weliswaar trouwt de adel omstreeks die tijd nogal eens in 'het zilver' maar gekleurde trouwjaponnen zijn allermint een uitzondering. Het Rijksmuseum bezit een zeer rijk bruidstoilet uit 1759 van veelkleurig geborduurde, lichtblauwe zijde.

Hoewel het grondpatroon van het damast en het borduurwerk in het grootschalige ornament, dat bovendien nogal weinig ruimte heeft, tussen de verschillende onderdelen, tamelijk ouderwets is voor de tijd is het allermint onwaarschijnlijk dat de stof van de voorhang in de jaren zestig van de achttiende eeuw is ontstaan. Het grondpatroon van het zijden damast dat in vrijwel ongeschonden staat te voorschijn kwam bij de restauratie onder een terugslag van de voorhang doet eerder aan een stof denken voor interieurtextiel dan aan japonstof, maar zoals uit het onderstaande blijkt is het toch waarschijnlijk dat het om een japonfragment gaat.

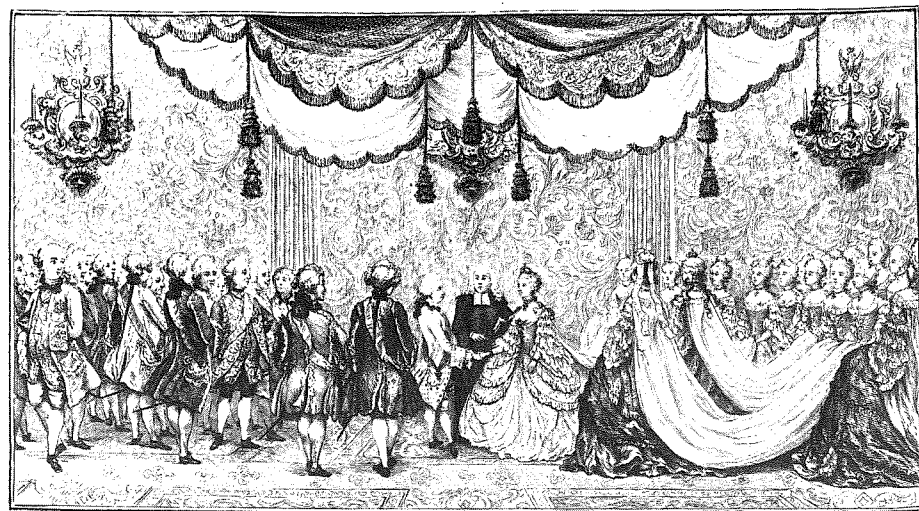
In verticale richting is er een naad in de voorhang; in horizontale richting zijn er afgezien van de smalle aangezette strook aan de onderzijde en de overslag aan de bovenzijde 3 naden.

De voorhang na de restauratie.

Het weefsel moet om 'juist' te worden bekeken een kwartslag worden gedraaid. Op deze wijze belast het zware borduurwerk dat onderdeel van het weefsel dat de grootste draagkracht heeft, namelijk de kettingdraden. De weefbreedte van de stof, 48 cm, verklaart de 3 horizontaal lopende naden.

Naast deze technische vereiste voor een andere 'draadrichting' van de stof is het ook visueel veel logischer dat de stof in de breedte is verwerkt. Het ornament bestaat uit bloemen en bladeren in vazen waartussen bladarrangementen, afwisselend verspringend. Het is waarschijnlijk dat beide helften

AFBEELDING DER HUWELIJSPLICHTIGHEID van zune Doord. Hoogheid WILLEM de Ve Prins van Oranje, Erfstadhouder der Verenigde Nederlanden, enz. enz. met 'sare Koninglyke Hoogheid FERDERICA SOPHIA WILHELMINA, Princes van Pruisen, te Berlyn den 4 October 1767.

De huwelijksluiting van Willem V en Wilhelmina van Pruisen op 4 oktober 1767 te Berlijn. De prinses droeg een ongeborduurde trouwjapon. Anonieme gravure naar een tekening van Guercini. Atlas van Stolk, Rotterdam.

van de stof een groot deel van de rok van een statiejapon uitmaakten (en niet een sleep zoals men op het eerste gezicht zou denken als men de stof 'onversneden' bekijkt), te meer omdat de hoogte van het borduurwerk ruim driekwart van een rokhoogte uitmaakt, hetgeen meer voorkomt bij rokken uit die tijd. Het borduurwerk aan de onderrand van de voorhang en op de overslag van de bovenzijde zouden andere onderdelen kunnen zijn van de japon, zoals lijfje en sleep. De rijke stof is dus niet afkomstig van de bruidsjapon maar waarschijnlijk wel van een statiejapon. Jammer genoeg zijn (tot dusver) geen beschrijvingen gevonden van japonnen die Wilhelmina van Pruisen droeg op feesten rond haar huwelijk, haar intocht daarna in Den Haag, Amsterdam en andere Hollandse steden en op Texel in 1767 en 1768. Evenmin leveren andere beschrijvingen van 'werkbezoeken' of van doopplechtigheden van de kinderen van Willem V en Wilhelmina van Pruisen in 1770, 1772 en 1773 beschrijvingen van statiejaponnen op. Wel zijn diverse prenten gemaakt van deze feestelijkheden. Zo is het verslag van Amsterdam's geschiedschrijver Wagenaar van het bezoek aan die stad in 1768 rijkelijk geïllustreerd door Simon Fokke en Reinier Vinkeles. Eén van deze prenten toont de plechtige ontvangst van het jonge paar in de Mozeszaal van het stadhuis (thans paleis op de Dam). Wilhelmina draagt er een ongebordeurde japon. Ook de japonnen, doorgaans met zogenaamde plis Watteau — dubbele plooiën van de overjapon uitgaande van de halszoom middenachter, los neerhangend over de volle lengte van deze overjapon — gedragen bij het diner in de Schepenkamer, het bal in de Burgerzaal, bij de schouwburgvoorstelling en het afscheid nemen leveren geen aanknopingspunten op voor 'onze' stof. Evenmin werd, overigens zoals te verwachten, enig resultaat geboekt bij de bestudering van zinneprenten op het echtpaar. Eén der prenten bij het huwelijk laat het bruidspaar zelfs geheel naakt zien! Vanwege de geringe documentaire waarde op het punt van kledij zijn patriotistische spotprenten op Willemijn buiten beschouwing gelaten.

Bekijken we de geschilderde portretten van Wilhelmina van vóór 1787, het jaar van de schenking van de stof, dan krijgen we in elk geval wel een duidelijker beeld van de gedragen stoffen dan op de prenten. Het portret door R. de Gaso-Lizieuwska uit 1767 toont een witte batisten japon met ingeweven ruitpatroon, voorzien van kanten stroken (vroeger Neues Palais, Potsdam, verwoest in W.O. II). Op Ziezenis' portret is zij gekleed in een japon met ingeweven licht contrasterende ruiten (ca. 1767/69 in verschillende versies, o.a. in Huis ten Bosch en Mauritshuis Den Haag, Rijksmuseum Amsterdam (miniatuur) en op Schloss Homburg). Benjamin Bolomey beeldt Wilhelmina uit in een japon met een brokering van bladeren en bouquetten in (vage) ruitvorm (1770, Rijksmuseum). Opnieuw ranken in de vorm van ruiten met bloemvullingen laten ons twee versies van het portret van Guillaume de Spinny zien (Paleis Noordeinde Den Haag, Rijksmuseum). De laatste portretten die voor ons in aanmerking komen, n.l. die van T. P. C. Haag (1783, Huis ten Bosch), Tischbein (1786 en verschillende deels latere versies) en een miniatuur van Pieter Lesage (Familieroep 1779, Rijksmuseum) laten steeds effen japonnen zien. Moeten we daarmee vaststellen dat Wilhelmina van Pruisen altijd in geruite of effen stoffen gekleed ging, eventueel van kant voorzien en dat er dus geen aanknopingspunten zijn met de rijk geborduurde stof van de voorhang van de Joodse gemeente in Amersfoort?

Op het Koninklijk Huisarchief in Den Haag is echter de inventaris uit 1767 bewaard van Wilhelmina's bruidsschat. Daarin zijn zes categorieën kledingstukken opgenomen: 'En Habits, Robes sur Panier, Robes sur Consideration, Roberondes, Domino en Habits de Voyage' afgezien van ondergoed, mantels, schoenen, accessoires, kantwerk, linnengoed, enige meubels en porselein, negen rijtuigen en natuurlijk juwelen, gouden en zilveren bestekken en serviezen.

In die inventaris staat ook de trouwjapon beschreven inclusief de drie geplooiden stroken die te zien zijn op de prent van Guercini en een 'roberonde' van dezelfde stof versierd met pompons, bestemd voor diezelfde dag.

Opvallend is de hoeveelheid kanten waarvan enige opnieuw speciaal voor de trouwdag en 'pour le Deshabillé des Noces', onderverdeeld in 'En Dentelles' en 'En Blondes'-zijden kanten.

De stoffen van de japponnen vermeld in de inventaris van de bruidsschat zijn allerminst uitsluitend effen of met een ruitdessin, zoals zo vaak op de portretten en prenten werd geconstateerd.

Er bevinden zich stoffen onder met ingeweven bloemen — ik veronderstel dat de benaming 'avec des fleurs de couleurs argent'

Wilhelmina van Pruisen omstreeks 1770, door B. Bolomey (1739-1819). Eigendom Rijksmuseum, in beheer bij Dienst Verspreide Rijkscollecties, Den Haag.

Pieter Lesage, De stadhouderlijke familie. Miniatuur op ivoor (1779). Rijksmuseum, Amsterdam.

enz. daarop slaat —, moiré-gewaterde-zijden en chinée — een soort ikat — zijden. Ook leest men dikwijls 'garnie de' gevolgd door zilver- of gouddraad, kant, passementen, koord en pompons. Tenslotte is er de categorie 'brodée' gevolgd door een kleur- of een vormaanduiding. Zo is er 'Une (Robe Sur Panier) de fond d'or, brodée en argent et soye'. Weliswaar heeft 'onze' japon eerder een écru/beige kleur maar de kleuren van de verschillende japonnen zijn in de inventaris zeer algemeen aangegeven — roze, groen, blauw enz. De aanduiding met zilverborduurwerk is nauwelijks bezijden de waarheid bij analyse van het 'goudborduurwerk' van de voorhang. Zoals zo dikwijls bestaat dit borduurwerk uit een textiele kern omwikkeld door metaal, in dit geval bestaande uit 20 micron zilver en 1 micron goud daarover, welk goud een zeker gehalte aan zilver bevat (zie verslag van conservering door de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel te Haarlem, juli 1983). Ook kan 'une (Robe sur Panier) de fond blanc avec des fleurs de couleurs et argents, garnie en argent' er voor in aanmerking komen. Maar hier staat niet expliciet 'gebor-

duurd' bij vermeld hetgeen wel het geval is met de eerstgenoemde japon. Hoewel niet strikt bewezen lijkt het mij niet onaannemelijk dat de stof van de voorhang afkomstig is van een japon uit de bruidsschat van Wilhelmina van Pruisen. Het feit dat een portret van Willem V ook deel uitmaakte van het geschenk maakt een stadhouderlijke herkomst van de stof al waarschijnlijk. De stof kan op basis van het ornament moeilijk na 1770 zijn ontstaan. Gezien hetgeen Benjamin Cohen voor Willem V heeft gedaan moest deze laatste hem wel een stof schenken van enige historische en geldelijke importantie. Daaraan voldoet een galajapon uit de bruidsschat geheel. Tot slot een meer algemeen punt. Bij het reconstrueren van de kleding van een historisch persoon is men altijd geneigd zich te beperken tot het nagaan van visuele bronnen: portretten van de persoon in kwestie. Dat kan een vertekend beeld opleveren door de aard der portretten. Dit is ook het geval bij Wilhelmina van Pruisen. Met name de effen witte japonnen waarin Tischbein haar heeft uitgebeeld hebben zich

in ons visueel geheugen vastgezet, om niet te spreken van de patriotistische karikaturen — de Engelse hoeden! Maar blijkens bovengeciteerde inventaris droeg Willemijn ook blauw satijn afgezet met bruiningeverfd hermelijn, appelgroene satijn geborduurd met zilverdraad en naar we veronderstellen een rijkgeborduurde zijde waarvan de voorhang is vervaardigd.

Geraadpleegde literatuur en uitgegeven bronnen. 's-Gravenhaegse Maendagse NaCourant van den 12den October 1767 no. 122.

Oprechte Dingsdagse Haerlemse Courant van den 13den October 1767 no. 41.

N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, dl. 2 (Den Haag 1948²).

John Landwehr, *Splendid Ceremonies, State Entries and Royal Funerals in the Low Countries 1515-1791, a bibliography* (Nieuwkoop/Leiden 1971).

Johanna W. A. Naber, *Prinses Wilhelmina, gemalin van Willem V, Prins van Oranje* (Amsterdam 1908).

Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen enz.* 4 dln. (Amsterdam/Harlingen 1760-1788).

Trouwen in het wit, twee eeuwen bruidskleding ± 1765-1776 (tentoonstellingscatalogus van het Nederlands Kostuummuseum) (Den Haag z.j.).

Onuitgegeven bronnen.

Inventaire du Trousseau de Son Altesse Royale Madame la Princesse Wilhelmina de Prusse. 1767, Koninklijk Huisarchief, Den Haag, met dank aan de heer M. Loonstra voor het meehelpen zoeken en vinden van de inventaris.

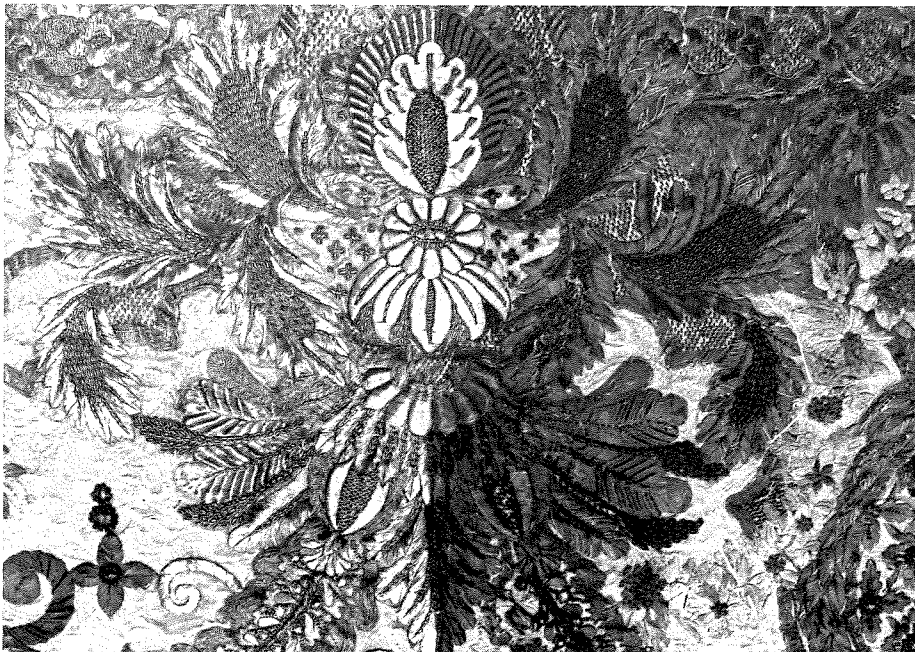
Dank ook aan de medewerkers van het Iconografisch Bureau te Den Haag voor het opsporen van de portretten van prinses Wilhelmina.

De restauratie

Yvette F. Marcus-de Groot

Onder de oude damast waarop de borduursels oorspronkelijk werden gemaakt bleken enkele stukken goed bewaard. Het damast was aan de voorzijde van de voorhang vrijwel geheel vergaan.

Het gouddraadborduursel gedeeltelijk schoongemaakt.

Het doubleren van de ondergrondstof.

Op 21 november 1980 werd de voorhang van de Joodse synagoge overgebracht naar de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel te Haarlem. De voorhang verkeerde toen in een jammerlijke staat en ieder uitstel tot restauratie zou meer schade kunnen berokkenen.

Het oorspronkelijke fond — een beige/ivoorkleurige zijden damast — was gedeeltelijk verteerd, de gouddraad-borduursels met een zwarte laag bedekt, de zijden garens van de overige borduursels zwak en enigszins vergaan. Het was niet de eerste keer dat tot restauratie werd overgegaan, want in de jaren dertig was er een zware tussenvoering aangebracht, waaraan de gehavende delen van het fond met honderden steekjes waren vastgezet. Deze restauratie in een atelier van het Rijksmuseum kon mede gerealiseerd worden dankzij een gift van koningin Wilhelmina.

Bij de huidige conservering werd in goed overleg tussen alle betrokken partijen besloten dat centimeter voor centimeter zou worden behandeld. Deze hele operatie heeft vele maanden geduurd en 820 werkuren gekost.

Nadat een proefstukje van 40 x 40 cm gereinigd was, is men tot de volgende ingrepen overgegaan; reiniging van het gouddraad, vastzetting van de borduursels en andere losse draden, doublering van het damast en bevestiging op een raamwerk. Het zo rijkelijk aanwezige gouddraad is met een glaspenseel schoongemaakt. Hierbij is niet alleen de zwarte laag zilver sulfide verwijderd (ontstaan omdat 18-23 karaat goud een zeker gehalte aan zilver bevat), maar ook een gedeelte van het goud dat zich om een zilveren kern bevindt. Welke restauratiemethode men ook toegepast had, het zou moeilijk gebleven zijn de goudglans op te roepen. Gekozen is dan ook voor de terugkeer van het aanzien van metaalbord-uursels.

Omdat het ondoenlijk was de beide stroken gouddraadfranje ook met een glaspenseel te reinigen, zijn deze met een zeepoplossing gewassen. De draden zijn tegen opnieuw zwart worden beschermd door een tweemaalige behandeling met een kunstharsoplossing. Losse metaaldraden werden vastgezet, net als de veelkleurige borduursels langs de contouren en in de motieven. Vervolgens werd zijde-crêpeline gebruikt om het damast te doubleren. Deze moderne, doorzichtige stof, geïmpregneerd met een soort lijmstof, moet de aangetaste damasten delen bij elkaar houden. Om de borduursels is heen gewerkt en met een speciaal apparaat is de zijde-crêpeline aan het damast gekleefd. De bestaande stoffen omlijsting van een oranje-achtig fluweel was sterk gesleten en is vervangen door een groenachtige die beter bij het kleurenscale past.

De voorhang is in z'n geheel op een zwaar katoenen steunvoering geplaatst en met extra stroken keperband versterkt. Dit geheel werd voorzien van drie repen klitteband, waarmee het op een raamwerk bevestigd is. Op deze manier blijft het textiele karakter behouden, zonder dat er overtollige spanningen bij optreden. De roe met koperen ringen geeft de illusie van drager, terwijl daarvoor dus het raamwerk fungeert.

Na deze ingrijpende restauratie is de voorhang voorlopig weer bestand tegen de invloeden van de komende jaren. Het is zeer verheugend, dat dankzij de medewerking van de Joodse gemeente, een opstelling in museum Flehite mogelijk is geworden. Hierdoor zullen zeer velen in de gelegenheid zijn dit prachtige stuk te bestuderen en te bewonderen.

Het parochèt

J. S. Jacobs

Interieur van de synagoge van Amersfoort met de voorhang van Wilhelmina van Pruisen.

Laten we eerst een wandeling maken door de synagoge om zo het parochèt (voorhang) te kunnen plaatsen.

Het meest opvallende voor de buitenstaander is dat er een aparte damesgalerij is. De damesgalerij is vaak een balkon, zoals in Amersfoort, maar kan ook achter in de synagoge zijn of aan beide kanten, rechts en links. Deze scheiding tussen man en vrouw impliceert geenszins dat de vrouw minder zou zijn dan de man, integendeel. Als men het jodendom bestudeert zien we overduidelijk hoe de vrouw beschermd wordt en welk een bijzondere en verantwoordelijke taak zij heeft in het joodse leven als o.a. 'de spil van het huis'. En dat 'huis' neemt een zeer centrale plaats in, want hoewel de synagoge bijzonder belangrijk is, speelt het godsdienstige leven zich toch veel meer thuis af dan in de synagoge. Er zijn psychologische en biologische verschillen tussen man en vrouw. Alleen de vrouw is bijvoorbeeld in staat kinderen ter wereld te brengen en te zogen. We zouden het onbillijk hebben gevonden als God de moeder dezelfde plichten zou hebben gegeven als de man. Dientengevolge is de man verplicht om in de synagoge aanwezig te zijn en de vrouw is vrijwillig aanwezig. Dit is een van de redenen dat de man centraler zit dan de vrouw.

Midden in de synagoge zien we een verhoging met daarop een hellende zeer brede lessenaar. Vanaf deze plaats wordt uit de Tora (wetsrol) voorgelezen.

De Tora is geheel van perkament gemaakt en door een Tora-schrijver op een zeer speciale wijze geschreven met een veer en een speciaal soort inkt. De Tora is gekleed in een manteltje, omwikkeld met een lange doek en

versierd met kronen en belletjes. Als er uit de Tora wordt voorgelezen (o.a. op sjabbat) wordt er bijgewezen met een aanwijsstok die meestal van zilver is gemaakt en die aan het eind een handje heeft. Zo'n stokje heet 'jad'. We lopen nu naar de oostwand van de synagoge en komen vooraan een lessenaar tegen die door de voorzanger gebruikt wordt voor het reciteren van de gebeden. In de buurt van deze lessenaar, of nog iets meer naar voren, hangt een altijd-brandend-licht ter herinnering aan de zevenarmige kandelaar die eens in de Tempel in Jeruzalem stond. We gaan nu een paar treden op en staan voor de kast waarin de Tora-rollen zijn geplaatst. Deze Tora-kast is altijd in de oostwand van de synagoge geplaatst, richting Jeruzalem, waar eens de Tempel stond. Als we trouwens nu even de synagoge inkijken zien we dat er 12 ramen zijn ter herinnering aan de 12 stammen waaruit het Joodse volk bestond. De Tora-kast van de synagoge in Amersfoort staat precies richting Jeruzalem (zuid-oost). In Nederland zijn alleen de grote Portugese synagoge in Amsterdam en de Hoogduitse synagoge van Amersfoort zo precies richting Jeruzalem gebouwd.

Vóór de Tora-kast hangt een gordijn, parochèt. In de Tarbernakel (de Tenttempel die de joden in de woestijn hadden na de uittocht uit Egypte) en in de latere Tempel van Salomon in Jeruzalem lagen de Stenen Tafelen in het Allerheiligste. Dat Allerheiligste was van het Heilige gescheiden door een Voorhangsel, een parochèt.

Het parochèt voor de Tora-kast is dus eigenlijk een herinnering aan de situatie zoals die eens in de Tempel was. De Portugese synagogen kennen geen parochèt.

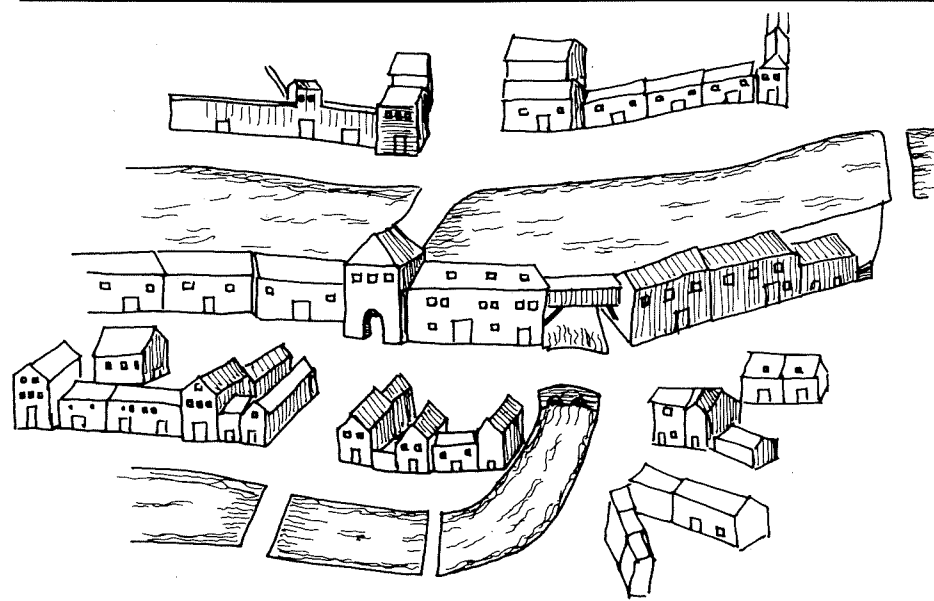
Het huis Prattenburg

Paul Broekema en Antoinette le Coultre

Ontstaan muurhuizen

Wanneer Amersfoort in 1259 stadsrechten krijgt, wordt rond de stad de eerste stadsmuur gebouwd (volgens Van Bommel tussen 1228 en 1269), met eromheen mogelijk een dubbele stadsgracht. Deze muur heeft gelopen over het tracé gevormd door Krankledenstraat, Breestraat en Muurhuizen.

In deze muur bevonden zich een drietal poorten: de Rodetoren of Rodetorenpoort (aan het zuid-westende van de Langestraat), de Vie- of Vijepoort, later Kamper Binnenpoort genaamd (aan het oostende van de Langestraat) en de Havickertoren of Havickerpoort, later genoemd Bloemendalse Binnenpoort (in het noorden van de stad bij het Havik). Van deze poorten is slechts de voorpoort van de Kamper Binnenpoort blijven bestaan, de Rodetorenpoort verdween vóór 1572 (hij komt op de kaart van Van Deventer (ca. 1560) al niet meer voor). De Bloemendalse Binnenpoort is verdwenen tussen 1758 en 1789 (zie kader). Van het uiterlijk van de verdwenen poorten is niet veel bekend. We weten dat de Kamper Binnenpoort heeft bestaan uit een hoofdboort en een voorpoort, de Rodetorenpoort bij de Varkensmarkt had vermoedelijk dezelfde vorm. Blijkens de kaart van Braun en Hogenberg (ca. 1590) was de Bloemendalse Binnenpoort een eenvoudig rechthoekig gebouw met een onderdoorgang, en stond de poort aan de buitenzijde van de muur, als een vooruitspringend verdedigingswerk. Aan het begin van de Kortegracht bevond zich tussen de huizen Tinnenburg en Rommelenburg een waterpoort. Het huis Rommelenburg werd gesloopt in de achttiende eeuw, aan het huis Tinnenburg is de sterk gereconstrueerde aanzet van de poort nog te zien¹⁾. Over verdedigingswerken bij de andere waterdoorgangen door de eerste stadsmuur, bij het Spui en bij de verbinding tussen Singel en Havik (nu het Sluisje) is weinig bekend. Rond 1380 wordt het besluit tot stadsuitleg genomen, de tweede stadsmuur komt gereed in 1451. De verdedigingsfunctie van de eerste muur is dan vervallen, en het dan niet meer noodzakelijke onderhoud van de grachten blijft achterwege, waardoor deze snel verlanden. Er ontstaat een strook grond langs de buitenkant van de muur waarop bebouwing mogelijk is. Waarschijnlijk zijn rond deze tijd op die plek de meeste muur-

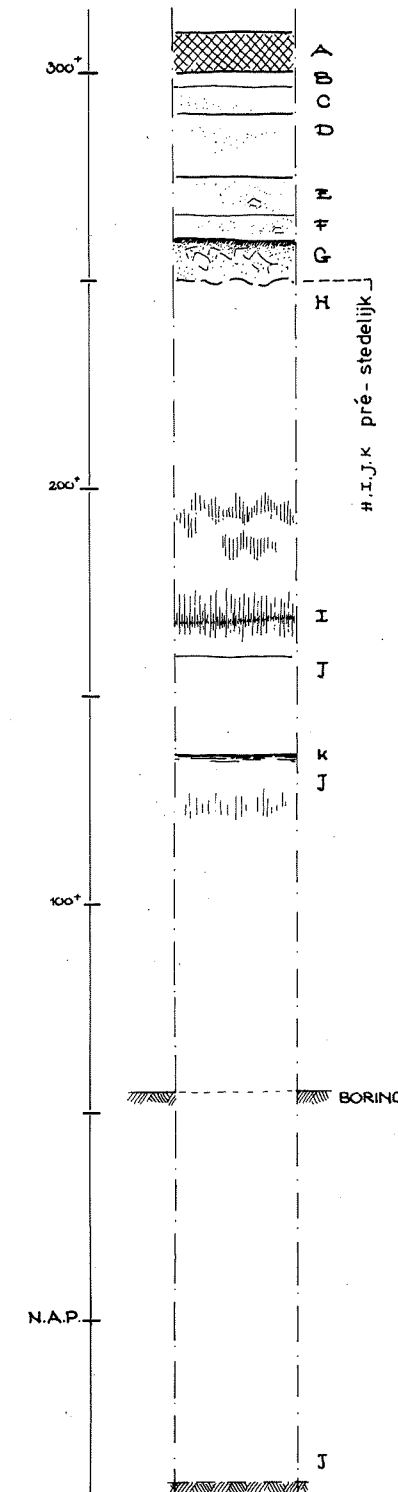
Fragment met Bloemendalse Binnenpoort (vergroot) uit kaart van Braun en Hogenberg (1588).

huizen gebouwd. Wellicht op de fundering van de oude stadsmuur en met gebruikmaking van het materiaal van de muur. In 1501 bestaat er al een duidelijke ring van muurhuizen blijkens een passage in de *Beschrijving van Amersfoort* door Van Bommel (p 63): 'ende alzo de stad weinig voordeel of profyt meer hadde van de grond en de werven agter de huizen in de muurhuizen staande, weleer tot stads vesten gediend hebbende, zo werdt de grond agter de voorschr. muurhuizen den ganschen singel rond aan de eigenaars derzelver huizen Ao 1501 verkocht, iedere vierkante roede voor een hoortjes gulden, welke nu geschat wordt op 12 stuivers onder voorwaarde dat de stads zwanen hare nestelinge op die werven zouden behouden'. Slechts van het huis Tinnenburg is het vrijwel zeker dat het een deel van de stadsmuur is

geweest en dat het een weerbare functie gehad moet hebben. Het wordt vermeld in een akte van 1414¹⁾, nog voor het gereedkomen van de tweede stadsmuur. In de gevel van het huis Tinnenburg vinden we nog sporen van enkele bogen van een stenen weergang (een beloopbare strook langs de bovenzijde van de muur, aan de stadzijde ertegenaan gebouwd; vergelijk de tweede stadsmuur). Het is niet zeker hoe ver deze weergang langs de muur heeft gelopen. Het is mogelijk dat delen van de muur zijn gebouwd zonder weergang en dat deze plaatselijk is toegevoegd, een voorbeeld hiervan vinden we in Harderwijk²⁾. Opvallend in de Muurhuizen is de steeds terugkerende maat van 180 à 210 cm³⁾ van de diepte van de voorbouwen van de muurhuizen naar de straat toe, vóór de eigenlijke voorgevel van het muurhuis. Deze voor-

Dit artikel is een samenvatting van een scriptie, die de auteurs maakten als afstudeerproject aan de TH te Delft.

Naar het oordeel van de redactie worden een aantal zaken in dit artikel misschien wat al te stellig geponeerd. Maar zij meent dat deze bijdrage in zijn totaliteit toch zo veel waardevolle en nieuwe elementen bevat, dat publicatie in dit blad zeker gerechtvaardigd is. De auteurs dragen vele nieuwe ideeën aan voor de nog steeds onduidelijke oudste ontwikkeling van Amersfoort en de bouw van de muurhuizen.

- A. bestrating
- B. schoon vulzand (geel)
- C. heterogeen humeus zand (grijs) licht verontreinigd
- D. heterogeen humeus zandig (geel/grijs)
- E. heterogeen met baksteenpuin
- F. heterogeen met baksteen, specie en puin (geel/grijs)
- G. puin en specie (bovenzijde loopvlak)
- H. geel zand (ijzerhoudend)
- I. roestbruine sterk geoxideerde ijzerhoudende laag
- J. grijs zeer schoon zand
- K. zwart humeus bandje (oppervlakte)
- L. humeus heterogene puinvulling (nagraving)

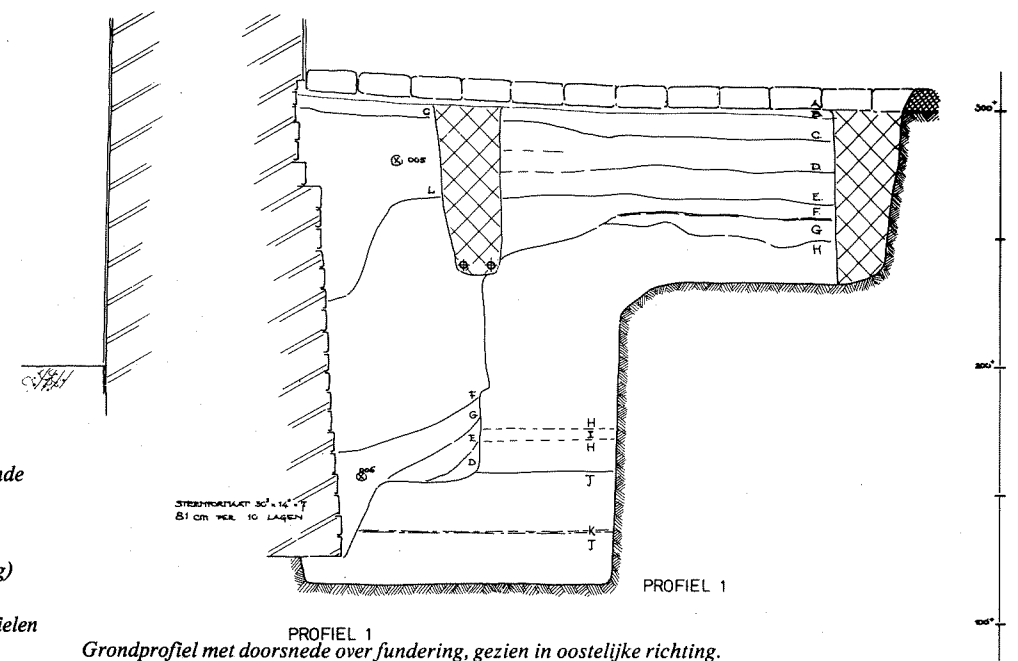
'Ideaalprofiel', gemiddelde van de grondprofielen zoals aangetroffen voor Muurhuizen 201.

bouwen zijn veelal van later datum dan het huis zelf waartegen zij aangebouwd zijn. De hoofdgevel van de muurhuizen volgt vermoedelijk het tracé van de stadsmuur.

Archeologisch onderzoek

Uitgangspunt voor het onderzoek verricht bij het pand Muurhuizen 201 in september 1982⁴⁾ was de hypothese dat de voorgevel van het muurhuis op de fundering van de stadsmuur gebouwd zou zijn. Ook wilden wij de theorie dat de steeds terugkerende maat van 180 à 210 cm als diepte van de voorbouwen aan vele van de muurhuizen zou samenhangen met de maat van de weergang onderzoeken. Tevens wilden wij nagaan of er een verband bestond tussen de breedte van de muurhuizen en de maat van steunbogen van een eventuele weergang. Het bodemonderzoek is uitgevoerd aan de voet van de gevel van nr. 201, een pand dat behalve de hardstenen stoep uit 1648 geen voorbouwen heeft. Gekeken werd naar het grondpakket en naar de aanlegwijze van de fundering. Het pakket grondlagen vertoont in grote lijnen op alle plaatsen in het onderzochte gebied hetzelfde beeld (zie afb.); onder het straatpeil (310 cm + NAP) bevindt zich

een opmerkelijk dun ophogingspakket van ongeveer 60 cm dik, bestaande uit bewoningslagen waaruit slechts zeer weinig vondstenmateriaal kwam, daterend van de dertiende eeuw tot heden. Direct onder de vroegste ophogingslaag vonden we een aantal pre-stedelijke zandpakketten zonder bewoningssporen, waarbij geen oorspronkelijk natuurlijk oppervlak onder de eerste bewoningslaag werd aangetroffen. In de eerste bewoningslaag vonden we veel specieresten en steenfragmenten, deels ingetrapt in de onderliggende zandlaag. Deze eerste laag zou in verband gebracht kunnen worden met de bouwperiode van de stadsmuur, het ontbreken van een natuurlijk oppervlak op het pakket zandlagen kan het gevolg zijn van het vergraven van de grootste niveaoverschillen bij de aanleg van de stadsmuur op dit — nog steeds — hooggelegen punt in Amersfoort. In de door ons onderzochte zone voor de gevel van Muurhuizen 201 werden geen funderingsresten of uitbraaksporen gevonden, die er op zouden wijzen dat er op deze plaats een weergang op stenen bogen geweest zou zijn. Het aangetroffen muurwerk van de fundering van het muurhuis vertoont een duidelijke tweedeling; ongeveer in het

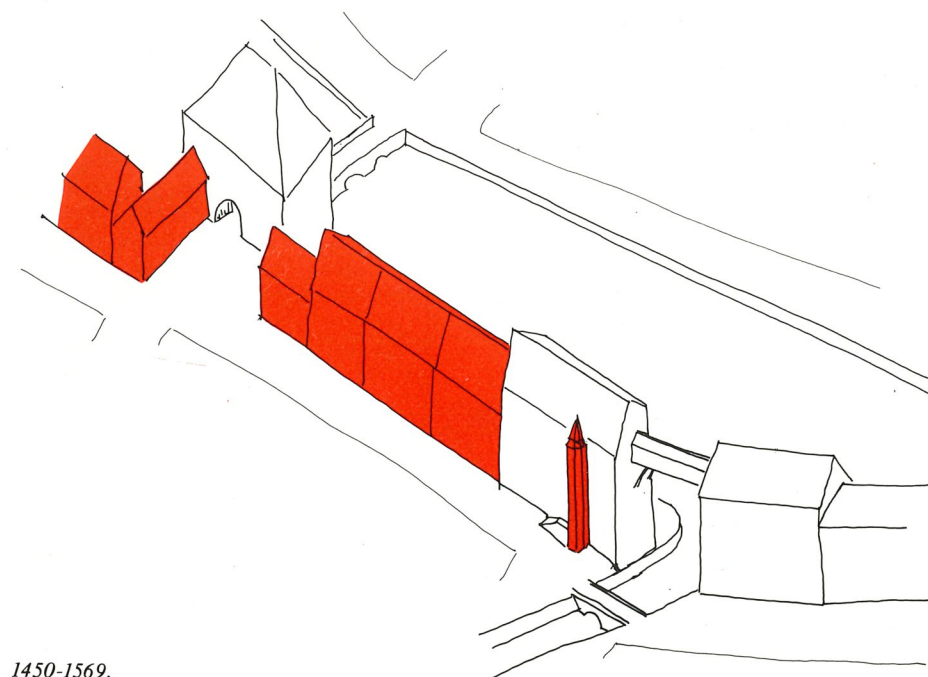

PROFIEL 1
Grondprofiel met doorsnede over fundering, gezien in oostelijke richting.

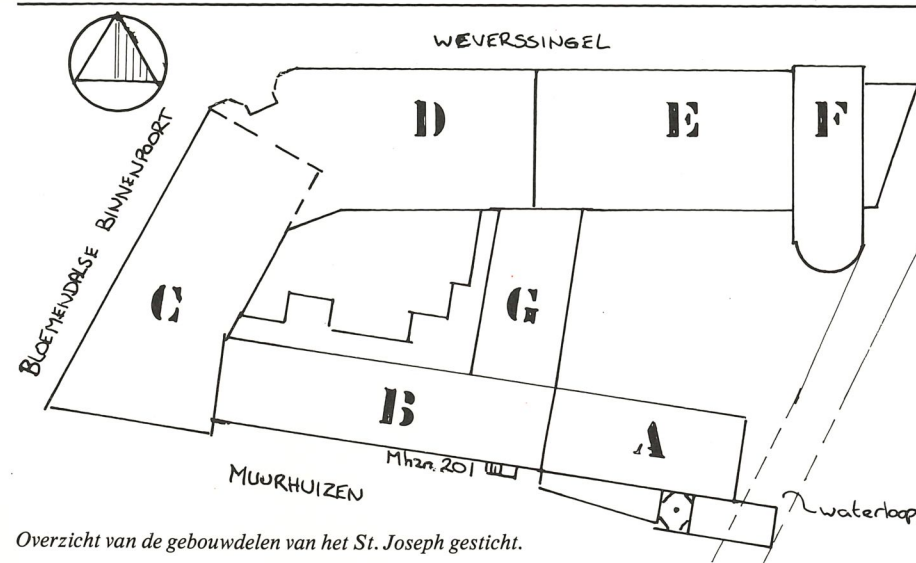
midden van het onderzoeksgebied bevond zich een bouwnaad, die het gevolg kan zijn van een langere of kortere onderbreking in de bouw (winterbouwstop?). Beide delen van de fundering zijn gemetseld in staand verband, in een steenformaat van 7 x 14,5 x 29,5 cm, de lagen van beide delen sluiten op elkaar aan. De fundering was twee steen dik, het metselwerk vertoonde slechts een verjonging van een kop ter hoogte van het vermoedelijk straatpeil uit de dertiende eeuw op 270 cm + NAP. Een opvallend verschil tussen de beide delen van de fundering was dat het oostelijk deel (naar het Sluisje toe) van de 'grachtzijde' af was gemetseld, tegen een recht afgestoken ingraving in het zandpakket aan, het westelijk deel (naar de Bloemendalse Binnenpoort toe) is gemetseld vanaf de stadszijde in een ruime ingraving, die later dichtgegooid is tot straatniveau (zie afb.). Het bleek niet mogelijk met zekerheid vast te stellen vanuit welke bewoningslaag men met de ingraving begonnen was, een bepaling waarmee de ouderdom van de fundering gekoppeld zou kunnen worden aan het vondstenmateriaal uit die laag, doordat juist de aansluiting van de ingraving aan het bodemprofiel was doorbroken door een sleuf voor een elektriciteitskabel. Wel kunnen we, gezien het aangetroffen bodemprofiel stellen dat het zeer waarschijnlijk is dat de aangetroffen fundering de fundering van de muur uit de dertiende eeuw is. Voor deze veronderstelling, of althans niet ertegen, pleiten verder de volgende argumenten:

- het gevonden steenformaat en de gevonden muurdikte zijn in overeenstemming met het te verwachten formaat voor een muur uit het midden van de dertiende eeuw;
- het vondstenmateriaal uit de vulling van de insteek voor de fundering is uiterst schaars en bestaat uit zeer kleine fragmenten aardewerk, waaraan datering slechts met grote terughoudendheid dient te geschieden, geen van de fragmenten lijkt echter na de bouwperiode van de muur, 1228-1269, te dateren;
- de geringe versnijding van de kop (7 cm) lijkt onlogisch voor een hoog opgaande stadsmuur zonder steun van een weergang, men zou een bredere fundering verwachten. De smalle funderingsaanleg kan verklaard worden uit de goede — zand — ondergrond;
- het metselwerk van de fundering is van dezelfde steen en gemetseld in hetzelfde verband als het opgaande muurwerk van het naastgelegen huis Prattenburg.

1259.

1450-1569.

Overzicht van de gebouwdelen van het St. Joseph gesticht.

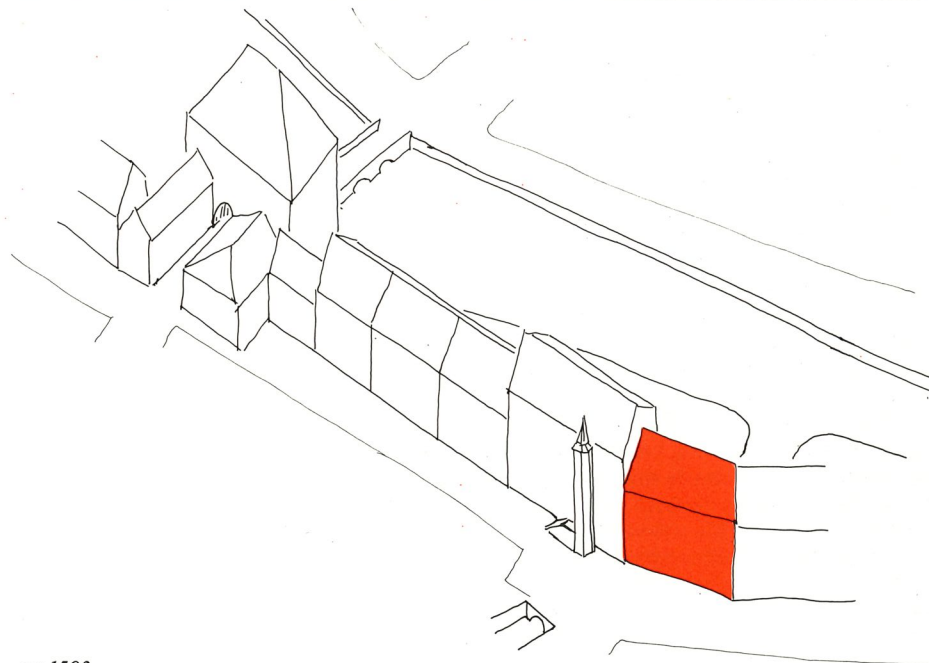
Bouwgeschiedenis van het voormalig St. Joseph complex

Het complex bestaat uit een samenstel van panden, daterend uit de dertiende tot de twintigste eeuw (zie afb.). De oudste bouwsporen vinden we in het pand waar in 1569 het traptorentje is toegevoegd, het huis Prattenburg (A). Het aansluitende gedeelte, Muurhuizen 201, met de stoep ervoor (B), dateert mogelijk uit het begin van de zeventiende eeuw, blijkens de letters AV met het jaartal 1648 in het traphek van de stoep. Dit hek kan echter ook een latere toevoeging zijn. Hoe oud het pand achter de stoep is zou nader onderzocht moeten worden.

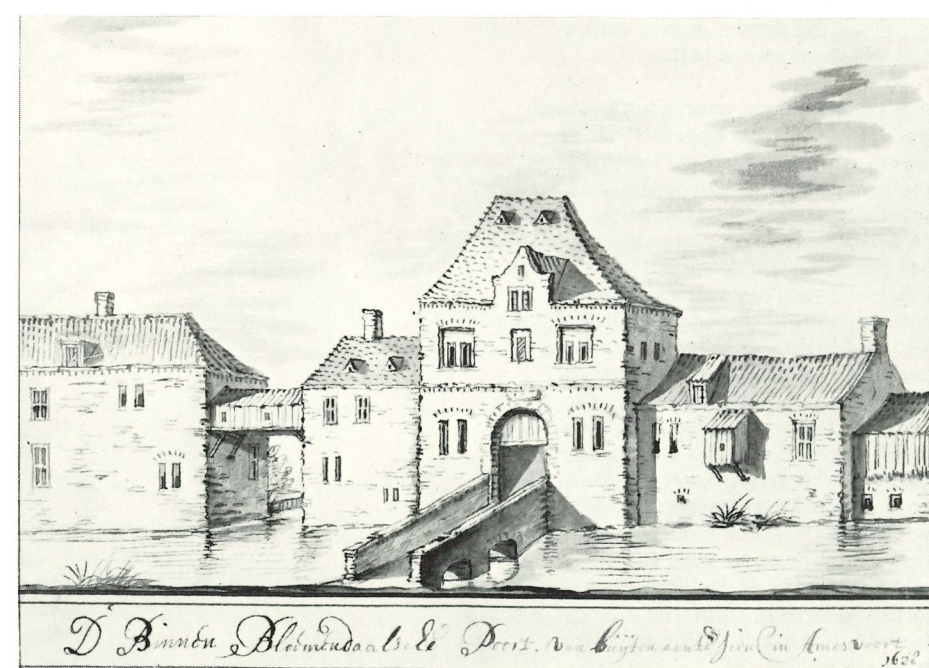
Het pand aan de Bloemendalse Binnenpoort dateert in hoofdopzet uit 1850 (C), dit is nog duidelijk als we kijken naar de kopgevel ervan aan de Muurhuizen, de gevel aan de Bloemendalse Binnenpoort is vernieuwd in 1924, toen de ingang werd verlegd naar de hoek met de Weverssingel. Het aansluitende gedeelte aan de Weverssingel dateert eveneens uit dit jaar (D). Het wit gepleisterde deel aan de Weverssingel dateert uit 1850 (E), hieraan is weinig gewijzigd. Het laatste pand in deze reeks, de kapel aan het begin van de Singel (F), is in hoofdopzet ontstaan in 1850, en vele malen verbouwd en vergroot tot de huidige vorm.

In het kader van dit artikel willen wij slechts nader ingaan op de bouwgeschiedenis van het huis Prattenburg. Over de vroegste bouwgeschiedenis op deze plaats aan de Muurhuizen bestaat geen zekerheid. Wij hebben hiervoor enkele hypothesen, waarbij bij elke hypothese enkele voor- en tegenargumenten zijn te geven.

De eerste, meest gangbare theorie is, dat op de plaats van de muurhuizen tussen 1228 en 1269 de eerste stadsmuur is gebouwd. Deze muur zou gestaan hebben op het tracé wat we nu nog terugvinden als de rooilijnen van de voorgevels van de muurhuizen. Na 1450, zouden met het materiaal van de muur de muurhuizen gebouwd zijn, op de fundering van de stadsmuur. Bij het door ons verrichte archeologische onderzoek is inderdaad waarschijnlijk geworden dat de voorgevel van het muurhuis op de fundering van de stadsmuur staat.

na 1593.

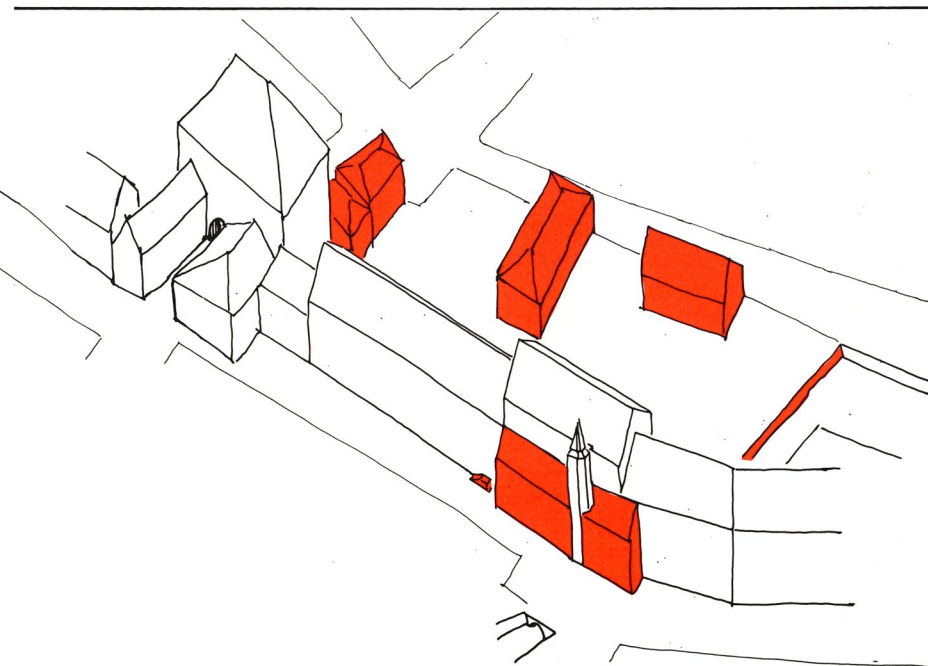

L. P. Serrurier, De Bloemendalse Binnenpoort, zoals deze er in 1628 uitgezien zou hebben.

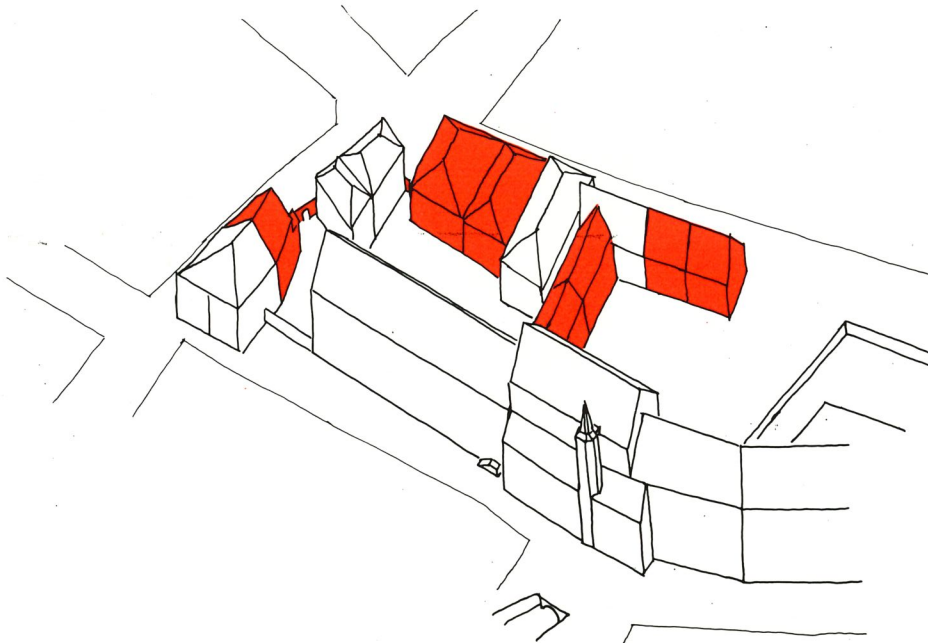
Bij het onderzoek van het opgaande muurwerk van het huis Prattenburg is door ons achter de rechter voorbouw, bij het traptorentje in de voorgevel van het huis een helft van een deuropening aangetroffen, meegemetseld met de bouw van de gevel in een eenvoudig geprofileerde baksteen van hetzelfde steenformaat als aangetroffen in de fundering van Muurhuizen 201. Deze deuropening strookt niet met de hypothese dat de stadsmuur als voorgevel gebruikt zou zijn.

Een tweede hypothese is, dat de muurhuizen wel langs het trace van de stadsmuur gebouwd zijn, met gebruikmaking van het materiaal ervan, maar dat noch voor- noch achtergevel op de fundering van de muur zijn gebouwd. De rooilijn aan de straat zou dan stroken met de rooilijn die werd gevormd door de aanbousels, die zich ongetwijfeld tegen de stadsmuur hebben bevonden. De aangetroffen fundering van Muurhuizen 201 zou dan de uit ongeveer 1450 daterende fundering van het muurhuis moeten zijn, terwijl midden in de kelder van het huis een afbraaksleuf van de fundering van de stadsmuur te vinden zou moeten zijn. Hieruit zou dan volgen, dat alle gebouwen die we op deze plaats aan de Muurhuizen vinden zouden dateren van na 1450.

De derde hypothese, waarbij het grootste aantal 'stukjes van de legpuzzel' lijkt te passen, stoelt op het feit, dat we bij het beschouwde gedeelte van de Muurhuizen te maken hebben met een bijzonder gedeelte: een doorgang voor een weg en een doorgang voor het water door de muur. De toegang tot de stad over land werd afgesloten door de Bloemendalse Binnenpoort, die op de kaarten van Van Deventer, Braun en Hogenberg, Blaeu en Janssonius nog voorkomt, en waarvan een afbeelding bestaat van L. P. Serrurier (van de afbeelding door deze laatste mogen we niet veel afleiden, Serrurier tekende slechts zelden naar de werkelijkheid, meestal gebruikte hij andere tekenaars als voorbeeld). De waterdoorgang was vermoedelijk open, mogelijk afsluitbaar met een hekwerk (hamei) dat opgetakeld kon worden. Grond voor dit vermoeden ligt eveneens in de kaart van Braun en Hogenberg en de tekening van Serrurier, waar we boven het water een soort overbrugging zien ter hoogte van de tweede verdieping tussen de

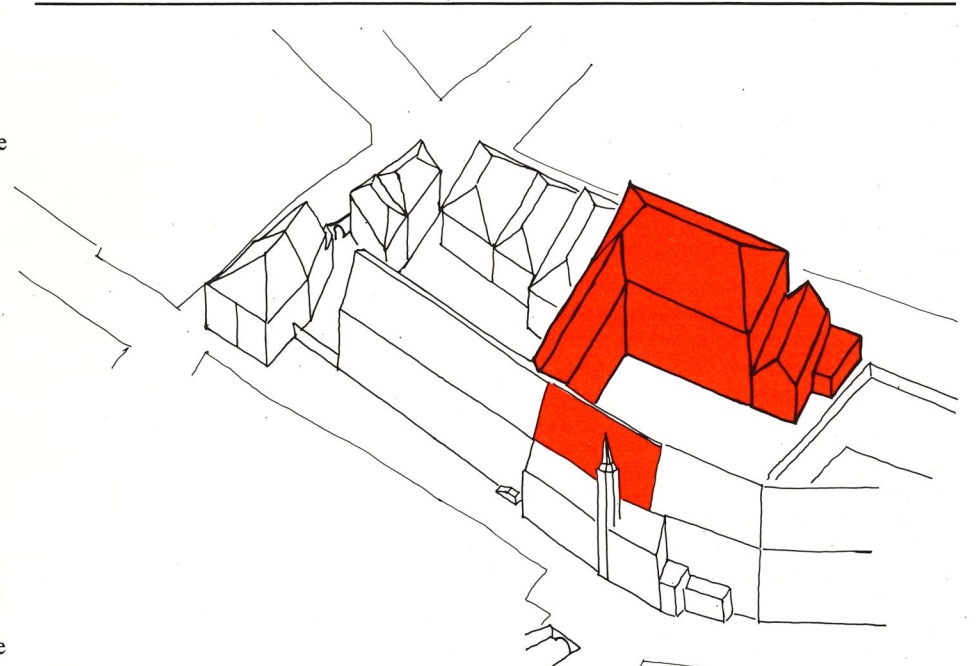
na 1640.

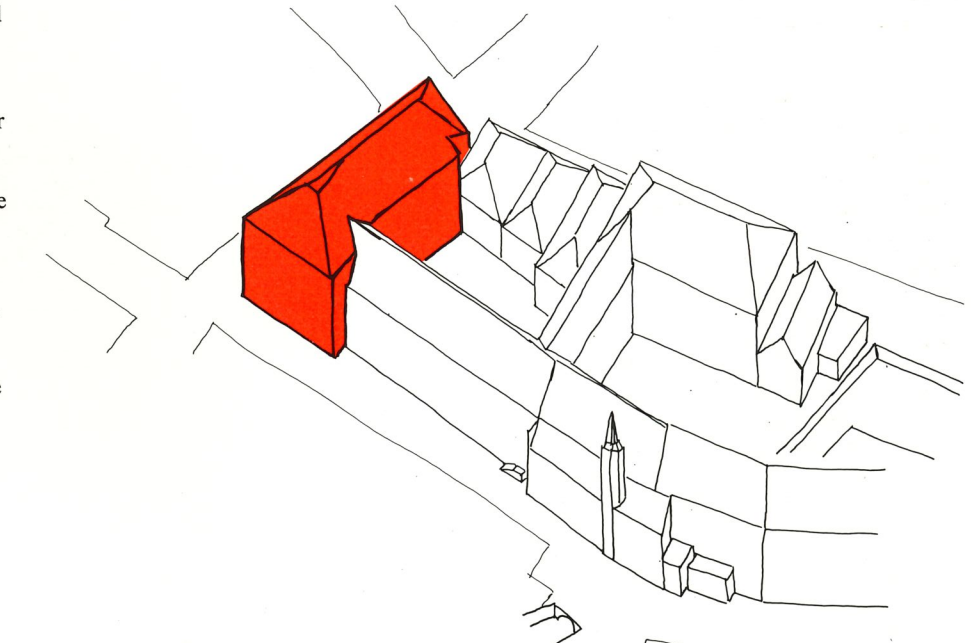
na 1785.

huizen ter weerszijden van het water. Op de kaarten van Blaeu en van Janssonius is deze overbrugging verdwenen en vinden we het huis genaamd 'het Sluisje', Muurhuizen 199, gebouwd op een overkluizing van het water. In de sluitsteen van de overkluizing vinden we het jaartal 1593.

Het huis Prattenburg zou een van de twee huizen kunnen zijn waartussen de waterloop de stad binnenkwam, we zouden dan te maken hebben met een parallel met het huis Tinnenburg, dat samen met het gesloopte huis Rommelenburg een waterpoort vormde aan de kop van de Kortegracht. Deze laatste twee huizen worden reeds in 1414 genoemd. Helaas kunnen we voor deze theorie geen bevestiging vinden in de kaart van Van Deventer, deze tekent noch bij de Lange-gracht noch bij het Havik een waterpoort, in de binnenste ommuring tekent hij slechts de Kamper Binnenpoort en de Bloemendalse Binnenpoort als verdedigingswerken. Voor deze hypothese pleit dat voor- en achtergevel van het huis Prattenburg in hetzelfde steenformaat zijn opgetrokken, als dat van de fundering van Muurhuizen 201. Ook pleit voor deze hypothese dat de balklaag van de verdieping, die aan de vorm van de sleutelstukken te dateren is op het einde van de vijftiende eeuw, vermoedelijk later is ingelegd in ouder metselwerk, zowel in voor- als achtergevel. Dit is vooral aan de voorgevel van het hoofdhuis zichtbaar; hier is een onregelmatigheid in het metselwerk zichtbaar bij de balkkoppen. Een ander argument voor deze hypothese is, dat de voorgevel van het pand duidelijk een 'schone' en een 'vuile' zijde heeft, met de schone zijde naar de stad gekeerd, bij de achtergevel was dit niet goed na te gaan, daar de buitenzijde door ons niet ontleisterd kon worden. Voor de theorie dat het huis Prattenburg deel uitgemaakt heeft van de stadsmuur als zelfstandig huis pleit ook het voorkomen van de deuropening in de voorgevel van het huis, op een hoogte van 2,5 m boven het straatniveau. Wanneer we hier zouden denken aan een huis tegen de stadsmuur aangebouwd, zou deze deuropening uiteraard ondenkbaar zijn. Wanneer de stadsmuur in 1450 zijn functie verliest krijgt ook het huis Prattenburg een andere functie, in deze tijd wordt de nieuwe hoofdbalklaag van eiken moer- en kinder-binten aangebracht op 8,20 m boven straatniveau. Het is mogelijk het aanbrengen van deze nieuwe balklaag in verband te

1850.

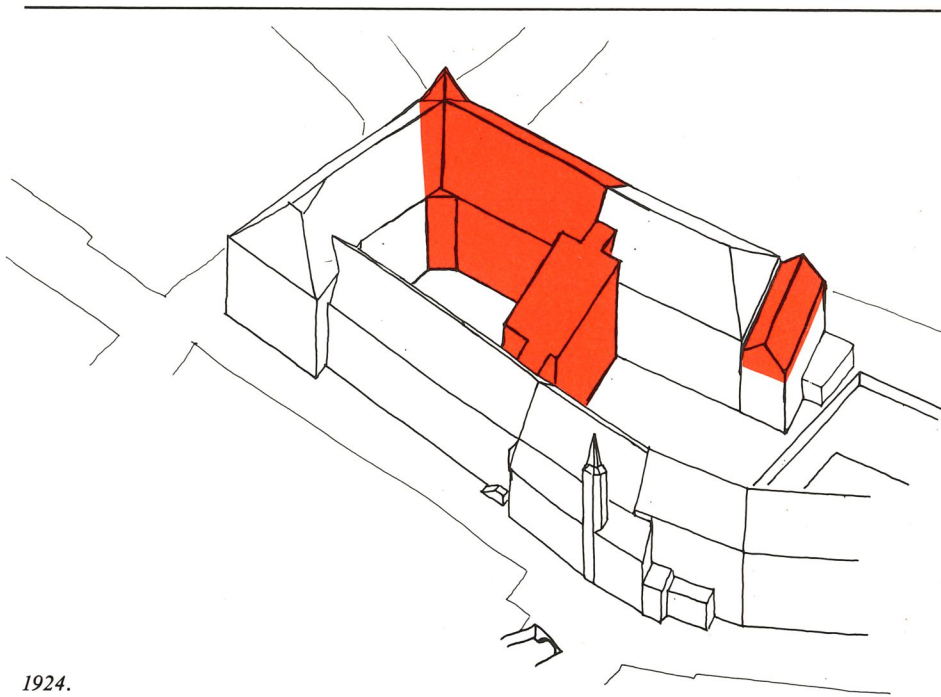
1851.

brengen met een stadsbrand van 1495, die volgens een relaas in de kroniek van het St. Aagten convent begon in de Teut en zich uitbreidde in zuid-westelijke richting en daarbij ook het klooster zelf (op de hoek van Singel en Spui) passeerde. Er zijn door ons echter nergens sporen van een brand gevonden.

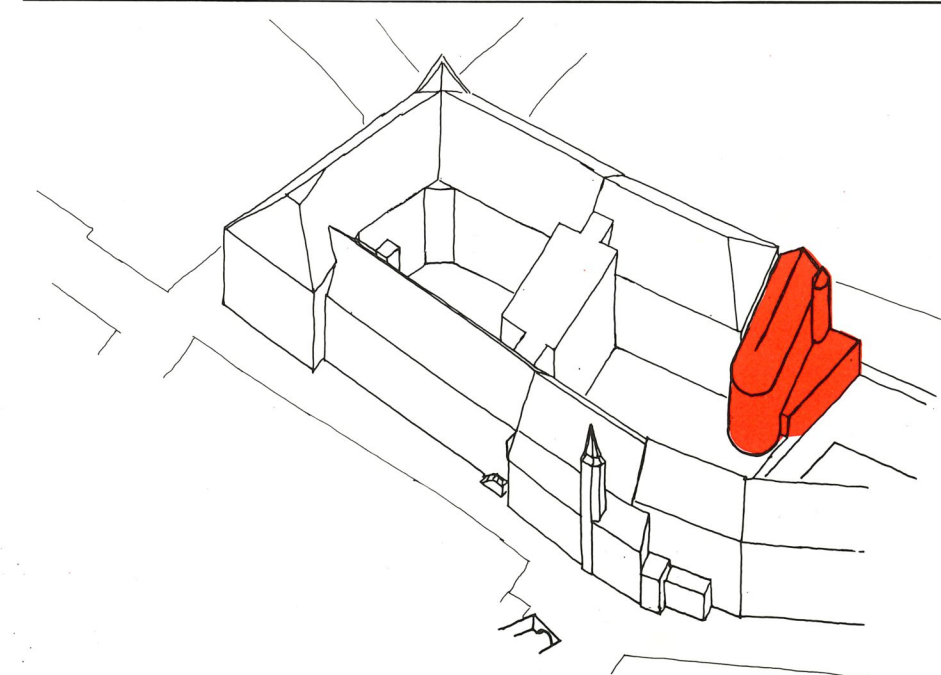
Het huis Prattenburg, details en bouwsporen

Het huis Prattenburg dateert zoals wij reeds stelden vermoedelijk uit het midden van de dertiende eeuw. Het is gebouwd als weerbaar huis, bestaande uit kelder, begane grond, eerste (tussen) verdieping, tweede verdieping en zolder (zie afb.). Het huis had oorspronkelijk geen voorbouwen, het was een recht-hoekig huis van 8 x 18 meter met de nok evenwijdig aan de straat. Het traptorentje voor het huis dateert van 1569, de voorbouwen links en rechts zijn van later datum, de ouderdom ervan is niet bekend. De kelder heeft een vloerniveau gehad op ongeveer 85 cm onder het huidige straatpeil bij het torentje.

Ook het torentje en de voorbouw rechts ervan hadden een vloerniveau op 85 cm onder het huidige niveau, deze laatste kelder besloeg overigens slechts een deel van de voorbouw. Onder de rechterkant van de voorbouw loopt ook het water tussen Weverssingel en het Havik. In de boog die de doorgang vormt tussen de kelder in de voorbouw en de ruimte onder het torentje vonden wij sporen in het metselwerk die leidden tot de konklusie dat er vóór de bouw van de huidige voorbouw rechts van het torentje en mogelijk ook vóór de bouw van het torentje zelf op deze plaats al een voorbouw met een kelder aanwezig was. Er zou hier een aanbouw met een opgang naar de oude ingang op de begane grond geweest kunnen zijn. In de opvulling van de kelder onder de voorbouw onder de boog vonden wij een aantal profielstenen van een gewelfrib, die samen een boog vormden met een doorsnede van plm. 290 cm. Wij hebben niet kunnen vaststellen waar deze boog — mogelijk in de vorm van een kruisgewelf in de voet van het traptorentje — gezeten heeft.

1924.

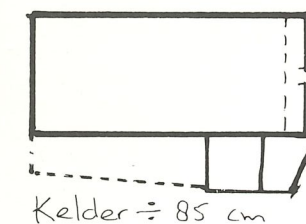
1930.

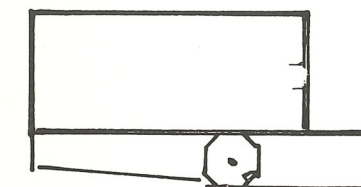
Bekroning trapspil, met jaartal (1)56(9).

Hoe de verbinding tussen de kelder en de begane grond is geweest is niet zeker, de trap in het traptorentje begint op de begane grond, drie meter boven straatniveau. We bereiken de begane grond nu vanuit de hal van Muurhuizen 201. De toegangsdeur onderin het torentje is een keer gewijzigd, de oude toegang heeft links van het midden gelegen. Rechts van de huidige deur vinden we hoog geplaatst een raamopening. Het is aannemelijk dat bij het opvullen van de kelders tot het huidige straatpeil ook de trap in de voet van het torentje is verdwenen, waarna de gevel werd gemoderniseerd. De eiken trapspil in het traptorentje heeft een uitgesneden handgreep, die doorloopt tot op de vloer van de begane grond. Ook hieruit blijkt dat de spil doorgelopen moet hebben, gebruikelijk is dat de handgreep op ongeveer 80 cm boven de vloer begint. In de hoofdgevel van het huis, achter de voorbouwen en achter het torentje, vinden we in de strook rechts van het torentje een reeks sporen van raamopeningen: op de begane grond de bovendorpel van een verbreed kruiskozijn (205 cm hoog en 215 cm breed) met twee tussenstijlen en een tussendorpel. De eerste verdieping van het huis heeft oorspronkelijk bestaan uit twee insteekvloeren en een vide, op deze laag vinden we boven het raam van de begane grond een kruiskozijn (205 x 150 cm) waarvan een groot deel nog aanwezig is. Deze ramen met eikenhouten kozijnen zijn ingehakt in de gevel van het huis en aangewerkt met dezelfde steen waarmee het torentje is opgetrokken, de ramen dateren vermoedelijk uit hetzelfde jaar als het torentje, waarin het jaartal 1569 in de trapspil is uitgesneden.

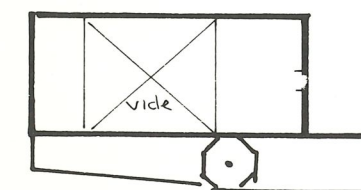
De balklaag van de tweede verdieping, de huidige zolder, bestaat uit eiken moer- en kinderbinten met brede eiken vloerdelen. De moerbinten zijn ingelegd in de voor- en achtergevel van het huis in gaten die uitgehakt zijn in de gevels, het is dus niet de

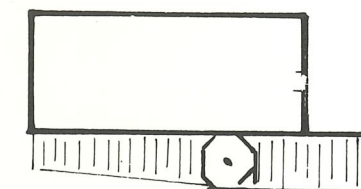
Kelder ÷ 85 cm

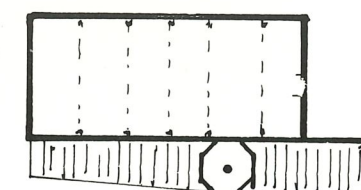
Begane Grond +285 cm

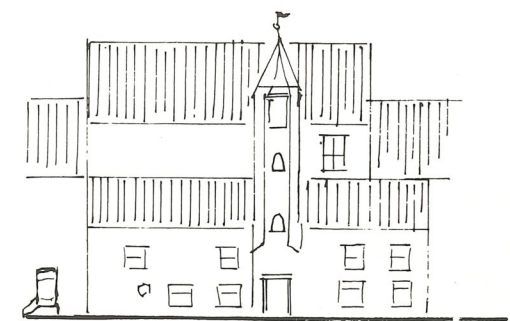
1° (insteek-)verdl. +580 cm

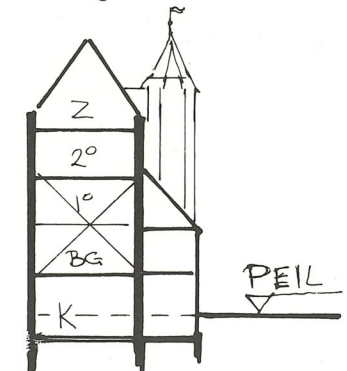
2° verdl. +821 cm

Zolder (reconstr.) +1140 cm

voorgevel (reconstr.)

dwarsdoorsn (reconstr.)

Plattegronden, gevel en doorsnede van het huis Prattenburg (reconstructie).

oorspronkelijke balklaag. Aan de vorm van de sleutelstukken is de balklaag te dateren op het einde van de vijftiende eeuw. Dit was voor ons een van de redenen om aan te nemen dat het huis dateert van vóór het tweede kwart van de vijftiende eeuw, wanneer de meeste muurhuizen ontstaan na het gereedkomen van de tweede stadsmuur.

De tweede verdieping is nu de bovenste verdieping van het huis. Uit een schilderij uit 1849 (zie afb.) blijkt dat het pand een verdieping meer heeft gehad. We zien duidelijk hoe het hoofdhuis een verdieping boven het dak van de voorbouw uitrijst, de hoogte van het huis sluit dan ook aan bij de hoogte van het torentje, de bovenste verdieping van het traptorentje gaf toegang tot de zolder. Rechts van het torentje zien we een kruiskozijn, dit korrespondeert met de gevonden ramen op de begane grond en de eerste verdieping. Het blijkt ook, dat de verdwenen verdieping zich nog aftekent in de achterzijde van het torentje, de achtergevel van het torentje is eigenlijk de voorgevel van het huis geweest; van het achthoekige traptorentje is 7/8 in 1569 tegen de voorgevel aangebouwd. In de achterzijde van het torentje vinden we nog de boven- en onderdorpel van de deur naar de vroegere zolder, hieruit blijkt dat de zoldervloer op 11,4 meter boven het straatniveau heeft gelegen. Bij het verlagen van het pand zijn de oude grenen kapspanten hergebruikt. Datering van deze spanten is niet met zekerheid te geven.

Gebruiksgeschiedenis van de panden van het St. Joseph gesticht

Uit een groot aantal koopakten van de panden, gevonden in de gerechtelijke archieven van Amersfoort⁵), zijn veel verwijzingen naar eigenaren van de panden gevonden. Helaas was hier geen opeenvolgende reeks eigenaren voor alle panden uit samen te stellen. Verwarring ontstaat ook door naamsverwisseling met het huis ‘het Sluisje’, Muurhuizen 199; het huis met het traptorentje heet ‘Prattenburg’. Duidelijk is geworden dat in het begin van de zeventiende eeuw het huis Prattenburg een voornaam huis is, met een groot achtererf, uitkomend op de Weverssingel, met een ‘zomerhuis’ aan de Singel. Het aangrenzende huis, Muurhuizen 201, heeft bestaan uit enkele delen, elk met een zomerhuis of met een koetshuis aan de Weverssingel.

Prattenburg vanaf de Appelmarkt, ca. 1900. Foto Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist.

*Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant
Gijbert Oudeveen, Bomber alger, faant*

Fragment uit de koopakte van 23 mei 1728 van het huis Prattenburg. Rijksarchief Utrecht, Gerechtelijke archieven Amersfoort 436.

In 1728 koopt Abraham Italiaander, die het pand 201 reeds in huur heeft en exploiteert als tabaksspinnerij, het huis Prattenburg uit de nalatenschap van Bartholomeus Adriaanssen van der Maath, onder de volgende omschrijving: ‘seekere huijsinge staande alhier in de muurhuijsen van ouds genoemd Prattenburg voorsien met schoone solders en groote kelder en nog een aparte woninge daar annex bewoond bij Jan Stalknecht’. Italiaander koopt in deze periode ook

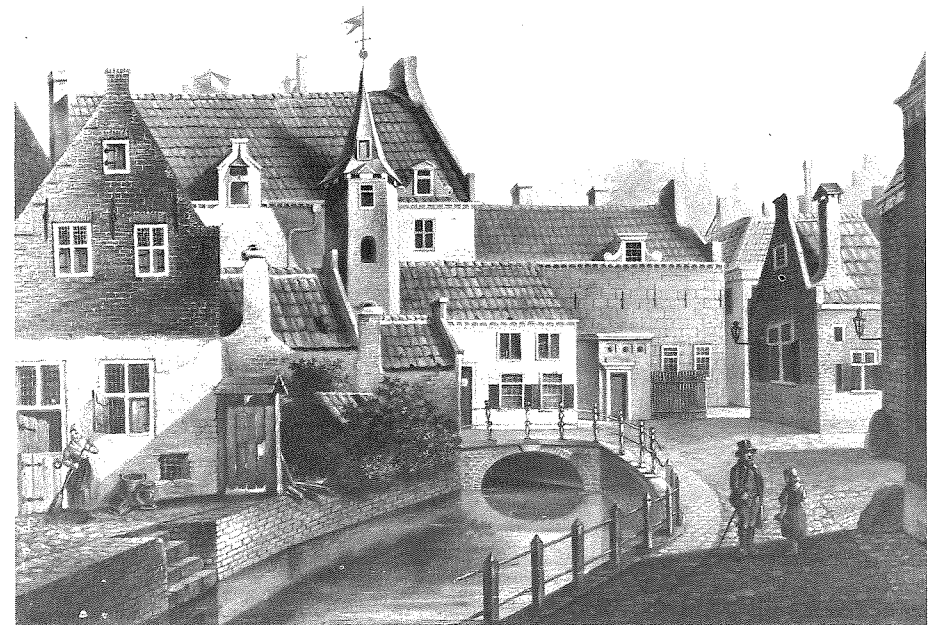
Muurhuizen 201. De naam Italiaander komt ook voor in de plakette met de namen van de stichters van het muziekcollege in het huis ‘het Sluisje’, evenals de naam Van der Maath. Aan de Bloemendalse Binnenpoort vinden we tot 1850 een reeks kleine woningen met werkplaatsjes en winkeltjes van handwerkslieden, we vinden onder andere hier een cuyper, bombazijnwerker, backer, glasemr., laackenkoop, hoedemaker, timmerman en een kleermaker. Vooral bij deze bebouwing is

het niet mogelijk gebleken om de exakte plaats en opeenvolging van eigenaren terug te vinden. Aan de oostzijde van de Bloemendalse Binnenpoort is enkele malen sprake van een huis ‘daar Bunschoten uythangt’. Op de hoek met de Weverssingel is tot het begin van deze eeuw een waterpomp geweest, het eerste huis ernaast aan de Weverssingel is lange tijd een grutterij geweest, mogelijk tot 1924, wanneer ook dit pand bij het St. Joseph gesticht wordt getrokken.

Noten

1. J. G. N. Renaud en G. van der Mark, Middel-eeuws Amersfoort, *Bull. KNOB* 6e serie XII-3, juni 1959.
2. H. Janse en Th. van Straalen, *Stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen* (Zaltbommel 1974).
3. E. Engelsman-Auer en B. Keegstra, *De Muurhuizen* (scriptie TH Delft, afd. Bouwkunde, juni 1976).
4. Het vondstenmateriaal, dagrapporten, profieltekeningen en dia's van het bodemonderzoek berusten bij de TH Delft, afd. Bouwkunde, vakgroep Restauratie, als archeologieproject TH-25.
5. Rijksarchief te Utrecht, Gerechtelijke Archieven Amersfoort, vol. 436.

Als onderdeel van een afstudeerproject aan de TH te Delft stelden de auteurs van dit artikel een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in naar de panden van het voormalig St. Joseph gesticht. Dit artikel is er een verkorte versie van. Het historisch deel van de scriptie is met de daarin opgenomen uitgebreide literatuur- en bronnenverwijzing te raadplegen in de bibliotheek van het Gemeentearchief en van Museum Flehite. Het historisch onderzoek werd begeleid door prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll en H. J. Zantkuyl, docenten en begeleiders aan de TH te Delft, waarvoor wij hen zeer erkentelijk zijn. Veel dank zijn wij verschuldigd aan Joris van Haaften voor zijn medewerking aan het bodemonderzoek. De heer van den Braber van de gemeente Amersfoort danken wij voor de vele steun tijdens ons onderzoek.

Schilderijte door De Bruin, tekenleraar te Amersfoort, uit 1849 of 1850.

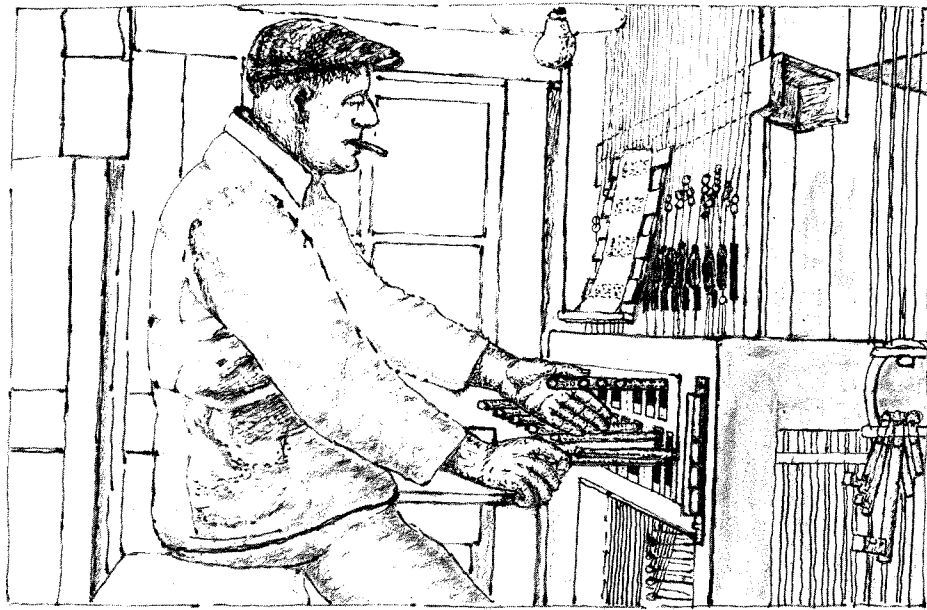
Bloemendalse Binnenpoort

De Bloemendalse Binnenpoort wordt, onder de naam Havickerpoort, voor het eerst genoemd in 1378 (Renaud & v. d. Mark). Blijkens koopakten van belendende panden aan de straat de Bloemendalse Binnenpoort is de poort gesloopt tussen 1758 (1780) en 1789: (uit gerechtelijke archieven Amersfoort, Rijksarchief Utrecht, inv. 436) 9-8-1758: ‘... zeker groot pakhuys, grond en getimmerten daarop staande en daarbij behorende staande en gelegen binnen deze stad in de Muurhuizen tussen het Sluisje en de Bloemendalse Binnenpoort, daar aan de ene zijde het traphuys *naast dezelve poort* en aan de andere zijde des comparants principaal met zijn woonhuis naast gehuist en geerft zijn...’ 21-2-1780: ‘...zekere stallinge en koetshuis thans tot een pakhuys geappropriëerd staande hier ter stede in de Muurhuizen *naast de Bloemendalse Binnenpoort* daar aan de andere zijde...’ 28-2-1789: ‘...seekere huijsinge erve en grond met een hofje of bleekveldje en een pomp daaragter staande in de Muurhuizen ter deser stede bij de *geamoveerde Bloemendalse Binnenpoort* aldenaast de huizinge...’ De vermelding ‘naast dezelve poort’ laat geen twijfel, de vermelding ‘naast de Bloemendalse Binnenpoort’ moet ook slaan op het gebouw en niet op de straat, naar de straat wordt verwezen met ‘bij’.

De ‘geamoveerde Bloemendalse Binnenpoort’ is een verwijzing die kennelijk samenhangt met een sloopdatum die kort tevoren ligt, de plek is nog niet opgevuld, zodat er nog geen andere referentie aan deze plek is te geven.

De 'vreemdeling', die door het Stichtse dorpje Achterveld (gemeente Leusden, vroeger Stoutenburg, op de grens met Gelderland) reist en een vluchtige blik werpt op de fraaie rooms-katholieke kerk aldaar, denkt een ogenblik lang een zorgvuldig gerestaureerde romaanse kerk te aanschouwen. Het gaat hier echter om een tamelijk nieuw bouwwerk, stammend uit 1933. Vandaar ook dat het artikel van J. M. Schouten in de Barneveldse Krant van 8 juni 1983 de titel draagt: *Sint Josephkerk halve eeuw jong*. Vijftig jaar geleden was het 19de-eeuwse kerkje ter plaatse zo bouwvallig geworden dat een nieuw gebouw dringend noodzakelijk was. Midden in de kristijd wisten de parochianen dit stijlvolle bouwwerk tot stand te brengen, waaraan niemand minder dan de glasschilder Charles Eyck en de edelsmeden gebr. Brom hun bijdragen leverden. Genoemd artikel geeft een overzicht van de bouwgeschiedenis en verdere lotgevallen (o.a. beschadigingen in het laatste oorlogsjaar), alsmede een feestprogramma.

Monumenten, uitgave van de Stichting Monumenten (met medewerking van vele verwante stichtingen en verenigingen), jrg. 4, nr. 4 (april 1983), is bijna geheel gewijd aan het thema 'torens' en 'klokkespelen'. Op de omslag zien wij een foto door P. F. de Groot van de klokken van O.L. Vrouwetoren te Amersfoort. 'Er zit muziek in de toren' (p. 4) bevat een inleiding tot de tentoonstelling over torens, klokken en beiaarden in de Zonnehof te Amersfoort van de hand van Peter Reurslag. De enige bijdrage die niet over torens c.a. handelt is die van Paul Coumans, *De Zonnehof, een schepping van de architect Gerrit Rietveld* (1959) (p. 5). Het artikel van oud-burgemeester A. R. Vermeer, voorzitter van de Stichting Nederlandse Beiaardschool, *De Nederlandse Beiaardschool 30 jaar* (p. 27), geeft een goed overzicht van de geschiedenis dezer instelling, waar 90% van de Nederlandse beiaarders en vele buitenlanders zijn opgeleid en die de enige instelling van deze aard hier te lande is. Oorspronkelijk gehuisvest in de Plompetoren of Dieventoren aan de Muurhuizen, beschikt de school sinds 1978 over het ruime pand aan het Grote Spui, voorheen 'De Gekroonde Meelzak'.

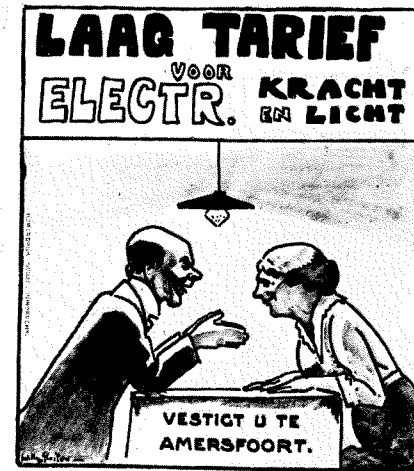
De klokkenist H. C. A. van Kolveen bespeelt het Carillon uit Utrecht in beeld 1 1932. naar foto uit Flehite, no 32-6-3. door Cl. v.d. Tol 1977.

Het belangrijkste stuk voor ons is de bijdrage van C. van den Braber, *De Onze Lieve-vrouwetoren van Amersfoort* (p. 11-14), die een handig overzicht biedt van hetgeen ons bekend is over de geschiedenis van dit imposante monument. Wij moeten ons hier beperken tot hetgeen over onze gouw handelt. Wat natuurlijk niet wil zeggen dat onze Flehitanen de rest ongelezen kunnen laten. Integendeel, er bevinden zich in dit nummer nog veel bijzonderheden die indirect de kennis van en het inzicht in onze toren- en beiaardgeschiedenis ten goede komen, om van de talrijke fraaie afbeeldingen maar te zwijgen!

In Spiegel Historiaal, jrg. 18, nr. 5 (mei 1983), p. 262-266, is een artikel van B. G. J. Elias afgedrukt over de *Restauratie van de Koppelpoort te Amersfoort*, dat in uitgebreider vorm reeds in ons blad van 1981, p. 44-50, verscheen. De houtsnede van Henry Havard (1881) op p. 262 is per abuis in spiegelbeeld afgedrukt, zoals de ter plaatse bekende reeds zal hebben opgemerkt.

In het personeelsblad van het St. Elisabeth Ziekenhuis te Amersfoort, De Ringbaan, jrg. 14, nr. 2 (1983) werd herdrukt een artikel uit het eertijds zo populaire geïllustreerde tijdschrift Het Leven van 19 april 1907 (jrg. 2, nr. 16), geheten: *Het nieuwe St. Elisabeth's Gasthuis te Amersfoort*, met oude foto's. Het gaat hier natuurlijk om het oude ziekenhuis aan de St. Andriesstraat, dat in 1969 door dat aan de Ringweg-Randenbroek (Metgensbleek) werd vervangen. Na een overzicht van de oorsprong van deze rooms-katholieke stichting, tevoren gevestigd in de Muurhuizen, volgt een korte beschrijving van de toestand van het gebouw in 1907. Herdruk van zulke oude artikelen is zeer toe te juichen: men ziet de dingen nu eens niet in retrospectief, maar door de ogen van de tijdgenoot.

In De Stad Amersfoort van 30 maart 1983 schrijft Henk Poots over *Amersfoort Promotie in 1919*. Met deze modieuze term wordt niet een academische plechtigheid en ook geen bevordering (b.v. tot 'groeistad') bedoeld, maar datgene wat men in 1919 doorgewoond 'reclame' noemde. Immers, in genoemd jaar liet de Reclame-commissie der

gemeente een boekje verschijnen onder de titel: 'Amersfoort en de industrie'. Op basis van dit werkje geeft de Schr. een aardig beeld van het toenmalige Amersfoort en de ambities van zijn gemeentebestuur. In het nummer van 26 april vervolgt hij zijn verhaal met een schets van de toenmalige woning-toestand en de pogingen daarin verbetering te brengen, en met een overzicht van de toenmalige industriële en andere bedrijven. Een zeer leerzaam en lezenswaardig artikel, waarbij de illustraties natuurlijk niet ontbreken.

Het dorp Scherpenzeel behoort tot de provincie Gelderland, doch zijn geschiedenis is zozeer met die van het Nedersticht vervlochten (geen wonder, gezien zijn ligging!) dat wij niet voorbij kunnen gaan aan een schitterende uitgave ter gelegenheid van de ingebruikneming van Huize Scherpenzeel als gemeentehuis in mei 1983, nadat de gemeente het gebouw met het omringende park van de laatste particuliere eigenaren had aangekocht. Zo kreeg dit fraaie gebouw, dat in zijn huidige vorm uit de 19de eeuw stamt, doch toen reeds een zeer lange geschiedenis achter de rug had, een passende bestemming. Reeds eerder was het koetshuis gerestaureerd en ingericht als bureau voor Gemeentewerken. Ter gelegenheid van deze verheugende gebeurtenissen schreef de kunsthistorica drs. M. A. Prins-Schimmel een bijzonder boeiende geschiedenis van het huis en zijn achtereenvolgende bewoners: *Huize Scherpenzeel, de geschiedenis van versterkt huis tot gemeentehuis* (Barneveld, BDU, 1983, 96 p.). Naar vorm en inhoud een voorbeeldig werk! Op basis van archief-onderzoek, literatuurstudie en bouwkundig onderzoek kon een zeer aannemelijke rekonstruktie van het verleden van het voormalige kasteel worden vervaardigd. Maar ook de leenmannen, eigenaren, de rol van het huis in de geschiedenis van Gelre en het Sticht komen in ruime mate aan hun trekken. Tot in de Vroege Middeleeuwen worden de sporen nagetrokken en zo krijgen wij een vrij volledig beeld van de wijze waarop het huidige bouwwerk uiteindelijk tot stand kwam. Om het werk naar waarde te schatten moet men het zelf ter hand nemen; hier kan slechts een onvolledig beeld ervan worden gegeven. Men kan dan tevens genieten van de prachtige oude tekeningen, kaarten en foto's en van de nieuwe rekon-

BRIEFKAART

struktietekeningen. Aan het einde van het werk komen de restauratiewerkzaamheden van 1980-1983 aan de orde, terwijl tenslotte het huis in zijn huidige nieuwe toestand wordt beschreven in de vorm van een rondgang.

Op initiatief van het Historisch-geografisch Dispuut Utrecht en de Vereniging van Historisch-geografen 'Cluverius' te Amsterdam, weldra gesteund door vele belangstellenden, werd in 1983 het Historisch-geografisch Tijdschrift gestart (uitgave Stichting Matrijs, postbus 670, 3500 AR Utrecht). Reeds in nr. 1 van jrg. 1 worden wij op p. 2-5 gekonfronteerd met een bijdrage over *Amersfoort, ontstaan en oudste ruimtelijke ontwikkeling*, door L. Prins, toegelicht met enige kaartjes. Een Literatuurwijzer, voor Nederland ingedeeld naar provincies, bevindt zich achter in het nummer.

Zoals bekend is onlangs in Museum Flehite te Amersfoort een tentoonstelling gehouden over Jan Cock Blomhoff, van 1817 tot 1823 'opperhoofd' van de Nederlandse faktorie op het Japanse eilandje Decima bij Nagasaki. Na zijn repatriëring kocht Blomhoff het landgoed Birkhoven bij Amersfoort, waar hij tot zijn dood in 1853 bleef wonen. Hij liet er de 'Japanse Bosjes' aanleggen. Het landgoed werd later door de gemeente Amersfoort aangekocht en tot gemeentebos bestemd. Het huis, dat thans is afgebroken, diende achtereenvolgens tot hotel-restaurant en bejaardenhuis. Onder auspiciën van het SECU-project werd door Elke Pluijmen en Walter Swagemakers een *Lesbrief* samengesteld ten behoeve van scholieren, onder de titel: *Jan Cock Blomhoff, van Deshima naar Amersfoort* (vormgeving: Frank de Melker, druk: Bergdrukkerij, Amersfoort, 1983, 12 p.). Deze lesbrief bevat een aardig overzicht van het verblijf van de Nederlanders in Japan, hun levenswijze aldaar, de carrière van Blomhoff en tenslotte diens leven op Birkhoven, alles fraai geïllustreerd, o.a. met Japanse afbeeldingen van Nederlanders. Een nuttig literatuurlijstje besluit het werk.

In de bekende Schaffelaarreks is als nr. 14 uitgekomen *Bevrijdingskroniek Noord-West Veluwe, april-november 1945* (Barneveld, BDU, 1983, ISBN 90 70150 166), door Evert van de Weerd en Gerjan Crebolder, zeer rijk geïllustreerd met onbekende foto's en toegelicht met kaartjes. Hoewel het werkje, voortgekomen uit een in 1980 gehouden herdenkingstentoonstelling, betrekking heeft op Gelders gebied, zal ieder, die enigszins met de toenmalige gebeurtenissen vertrouwd is, weten dan ook noord-oostelijk Utrecht erbij was betrokken (Achterveld, Hoogland). De oorlog stond nu eenmaal niet stil bij de provinciegrens, zodat het boekje ook voor de Flehitanen van belang is. Een uitvoerig register en bijlagen verhogen de bruikbaarheid van het gebodene.

Op de bezettingstijd heeft ook betrekking een zeer uitvoerige verhandeling van Hans Buiter en Ignace de Haas, *Het geruisloze verzet, de geschiedenis van de TD-verzetsgroep tijdens de Duitse bezetting* (afstudeerscriptie SOL geschiedenis, Utrecht, 1982, 124 p., ill., krtn.). Het onderwerp is het geweldloze verzet, zich uitend in hulp aan vervolgd, in het bijzonder uiteraard joden, andere onderduikers enz. 'TD' is een afkorting van 'tweede distributiestamkaart', die een belangrijke rol speelde bij de vervaardiging van vervalste papieren. Deze skriptie geeft een heldere uiteenzetting van de daarmee verbonden problematiek, met een overvloedige documentatie, bestaande uit literatuuronderzoek, archiefmateriaal, enquêtes van voormalige betrokkenen enz. Dat op deze plaats aandacht aan dit werk wordt besteed vloeit voort uit het feit dat de beschreven activiteiten hun oorsprong vonden in Leusden en dat vanuit Amersfoort een landelijk netwerk werd opgebouwd voor illegaal werk van ambtenaren, wier medewerking uiteraard onmisbaar was. Gewezen moet worden op de belangrijke rol van de toenmalige adjunct-directeur der Amersfoortse gemeentebedrijven (later directeur van het Gas- en Waterbedrijf van Amersfoort en Soest), de enige jaren geleden overleden S. Bolmeijer. Het uiterst vernuftige systeem, dat voortdurend aan de hand van ervaringen werd verfijnd, en de rol daarbij o.a. van de Leusdense gemeenteambtenaar K. F. Brouwer, worden uitvoerig uit de doeken gedaan.

De laatste tijd is er een toenemende belangstelling te konstaten voor de stations in ons land. Verscheidene boeken en artikelen, meestal fraai geïllustreerd en goed gedocumenteerd, zijn reeds over dit onderwerp verschenen. Dit geldt ook voor het boek van Peter Saal en Flip Spangenberg, *Kijk op stations* (Amsterdam enz., Elsevier, 1983, 128 p.). Het is een prachtig uitgevoerd werk; dit geldt zowel voor de afbeeldingen en kaarten als voor de tekst. Het werk bepaalt zich tot de grotere stations, zodat onze regio slechts door het station van Amersfoort is vertegenwoordigd. Zie het register, waar de verwijzing naar p. 61 moet worden vervangen door p. 60. Het werk behandelt alle aspecten: economische, verkeerstechnische, planologische en architectonische. Zeer de moeite waard!

Hoogland, 100 jaar Martinuskerk (Hoogland, parochie St. Martinus, 1983, 110 p., f 10,—) is geen eigenlijk geschiedverhaal, maar een verzameling dokumentatie, herinneringen enz., door verschillende parochianen onder leiding van Peter Kok samengesteld. Het werkje bevat vele interessante gegevens en talrijke oudere en nieuwere foto's, waaronder ook portretten. Belangrijk voor alle Flehitanen, hoewel het in de eerste plaats bestemd is voor 'insiders'. Men kan het boekje bestellen bij de pastoor van de parochie.

In Caert-thresoor, tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland (red. en adm. Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn), jrg. 2 (1983), nr. 2, p. 30, wijdt Marijke Donkersloot-de Vrij aandacht aan een handgetekende kaart uit 1721 van het goed Schothorst, recentelijk aan Museum Flehite geschonken. De auteur is de bekende landmeter Justus van Broekhuijsen. Hierover is reeds in ons blad en in de Amersfoortse Courant geschreven. De titel luidt: *Een kaart van Justus van Broekhuijsen van de ondergang gered*.

Tinnenburg voor en na de restauratie (detail).

Resultaten van enige in de jaren 1940-1980 gerestaureerde muurhuizen te Amersfoort is een doctoraal-skriptie kunstgeschiedenis Rijksuniversiteit Leiden, bijvak restauratie-opvattingen en restauratietechnieken, van de hand van mr. Betty Alice Ross (1981, 152 p., typoskript). Behalve een overzicht van de restauratie van enige muurhuizen, t.w. Muurhuizen 25 en 27 (Groot- en Klein-Tinnenburg), 97 (Plompetoren of Dieventoren), 99-107 (aangrenzende woningen), 109 (Secretaris- of Notarishuisje) 227/229,

153/155, 159/165, 55, Breestraat 76-78(-80-82) (Museum Flehite), aan de hand van de desbetreffende dossiers, geeft de Schr. een uiteenzetting van de in de loop van genoemde jaren gewijzigde opvattingen omtrent de meest gewenste vorm van restauratie. Na een samenvatting van de hoofdzaken geeft zij een eigen, genuanceerd, oordeel over deze materie. Een Appendix over de restauratiegeschiedenis van de Kamperbinnenpoort en de afbraak van Muurhuizen 41/43 sluiten de verhandeling af.

Merkwaardig genoeg ontbreekt in noten en literatuurlijst de voortreffelijke uiteenzetting door A. J. van den Tol, oud-hoofd van Bouwen Woningtoezicht der gemeente, over de geschiedenis en restauratieproblemen van de Plompe- of Dieventoren en de aangrenzende gebouwen, thans voor bewoning aangepast, in typoskript aanwezig op het Gemeente-archief. Een groot gemis! De naam 'Arnhemsepoort' (p. 6) heeft nooit bestaan. De oude poort werd in de 15de eeuw afwisselend Slijkpoort of Leusderpoort genoemd, daarna tot de afbraak Slijkpoort. De namen Arnhemsestraat en Arnhemseweg dateren uit het einde van de vorige eeuw. Zo ook de naam Achter de Arnhemsepoortwal voor een straatje parallel aan de Stadsring, achter Amicitia. Overigens een nuttig overzicht.

Een aantal inventarissen, uitgegeven door het Rijksarchief in Utrecht, hebben mede betrekking op onze regio. Hun belang behoeft wel niet te worden toegelicht. Ik geef hier slechts een opsomming: C. C. de Gloppe-Zuiderland en L. P. W. de Graaff, Inventaris van de collectie Rijsenburg, toebehorende aan het aartsbisdom Utrecht (inventarisreeks 17); L. P. W. de Graaff en W. B. Heins, Inventarissen van de archieven van de hervormde gemeenten Driebergen, 1674-1967, Neerlangbroek, 1640-1967 (inv. reeks 35); W. B. Heins, Inventarissen van de archieven van de rijksinrichtingen voor de kinderbescherming te Montfoort/Zeist/Nijmegen, 1858-1975, Zeist/Montfoort, 1905-1968, Hollandsche Rading, 1942-1971, Amersfoort, 1910-1967, Nieuwersluis, 1941-1945, en Den Dolder, 1961-1977 (inv. reeks 20); B. F. Ketting-Olivier, Inventaris van de archieven van de Rijkscommissie voor de ontwatering, 1918-1934, en het Rijksbureau voor de ontwatering, 1920-1935 (inv. reeks 33); D. T. Koen, Inventaris van het archief van het Utrechtse Leenhof sedert 1528 (inv. reeks 38); P. C. B. Maarschalkerweerd, Inventaris van de archieven van de financiële instellingen van de landsheer, 1529-1581, en de daarop volgende gewestelijke besturen, 1581-1810 (inv. reeks 37); E. J. Wolleswinkel, Inventaris van het archief van de familie Wolleswinkel, 1674-1950 (1978) (inv. reeks 39).

J. H.

Varia

Reactie van een lezer

De heer H. L. Laporte uit Neer (L), die oorspronkelijk uit Amersfoort afkomstig is, schreef ons naar aanleiding van het artikel over de Belgen in Amersfoort (Flehite 1983, blz. 2-3) 'Aan de Langestraat was het kantoor van Van Gend en Loos gevestigd (thans nr. 47, Red.). Ik herinner mij dat vanaf de Varkensmarkt tot aan dit kantoor even voorbij de ijzerhandel van Ruyven de bagage van de Belgen in een lange rij stond, in afwachting van het opladen en verzending naar België, dat was in 1919. Ook de huisjes van de Vlasakkers (van het Belgenkamp, Red.) werden door de Belgen meegenomen naar België. Aan het terrein naast het Retraitehuis stond nog jaren lang het hek dat toegang gaf tot het Belgenkamp met daarop geschilderd 'Rust-Roest'. Verder deelde de heer Laporte mee, dat de Rijsschool zeker niet alleen door adellijke cavalieren bezocht werd, maar ook door artilleristen (op de foto in Flehite 1983, blz. 13, duidelijk zichtbaar) en koloniale officieren met beperkte middelen.

Historische tuinen en buitenplaatsen

Het najaarsnummer van het tijdschrift 'De woonstede' is geheel gewijd aan historische tuinen en buitenplaatsen in Nederland en België. Voor de lezers van Flehite zal met name het hierin verschijnend artikel van drs. U. M. Mehrrens 'De tuinarchitect Hendrik van Lunteren (1780-1848) en Randenbroek bij Amersfoort' interessant zijn. Daarnaast bevat het blad onder meer bijdragen over de problematiek van het beschermen van tuinen, parken en landhuizen, ontwerpen van particuliere tuinen in de periode 1850-1940, en tuinsculpturen. De prijs van dit nummer bedraagt f 17,50 (incl. porto) en kan besteld worden bij de Nederlandse Kastelenstichting, Langbroekerweg 10a, 3941 MT Doorn, door overmaking van het bedrag op girorekening 334513 of bankrekening AMRO 470759267 onder vermelding 'Buitenplaatsen'.

Tentoonstelling Wolken van genot een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland.

Er is waarschijnlijk over geen kruid zoveel geschreven als over tabak en dit is ook niet verwonderlijk, als men ziet dat er vanaf het moment van introductie van dit gewas in Nederland druk gediscussieerd is over de vermeende voor- en nadelen. Het gekrakeel, begonnen in de 16de eeuw, is heden ten dage nog steeds niet verstomd. Veel van deze argumenten zijn op schrift gesteld en vormen nu waardevolle bronnen voor historisch onderzoek.

In Nederland was de tabak al vroeg geliefd. Zeelieden en studenten introduceerden het kruid als genotmiddel en vonden al snel navolgers. 'Toeback suyghen' werd een gewoonte. Speciale tabakskroegen of 'tabagieën' ontstonden waar de gewone burger onder genot van een pint bier een pijpje kon smoken. Rondom die tabak is sindsdien een bloeiende handel en industrie ontstaan.

In de tentoonstelling 'Wolken van genot' wordt een beeld gegeven van de tabaksverbouw in ons land, de vormen van tabaksgebruik, zijn toepassingen en de hierbij gebruikte accessoires.

De expositie wordt begeleid door een uitvoerige publikatie van de hand van de medewerker van het Drents Museum te Assen, Harry Tupan. De kosten hiervan zijn f 14,50. 28 januari t/m 11 maart 1984.

Lezingen AWN

In de volgorde van de lezingen van de AWN, afdeling Vallei en Eemland is een wijziging gekomen.

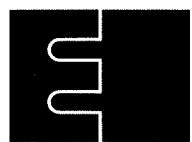
De lezing van drs. Peddemors over de Vikingen zal gehouden worden op 8 mei en de heer De Weerd zal spreken op 6 maart (aanvang 20.15!).

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

AMERSFOORTSE KREDIETBANK

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
.... vandaar naar de A.K.B.

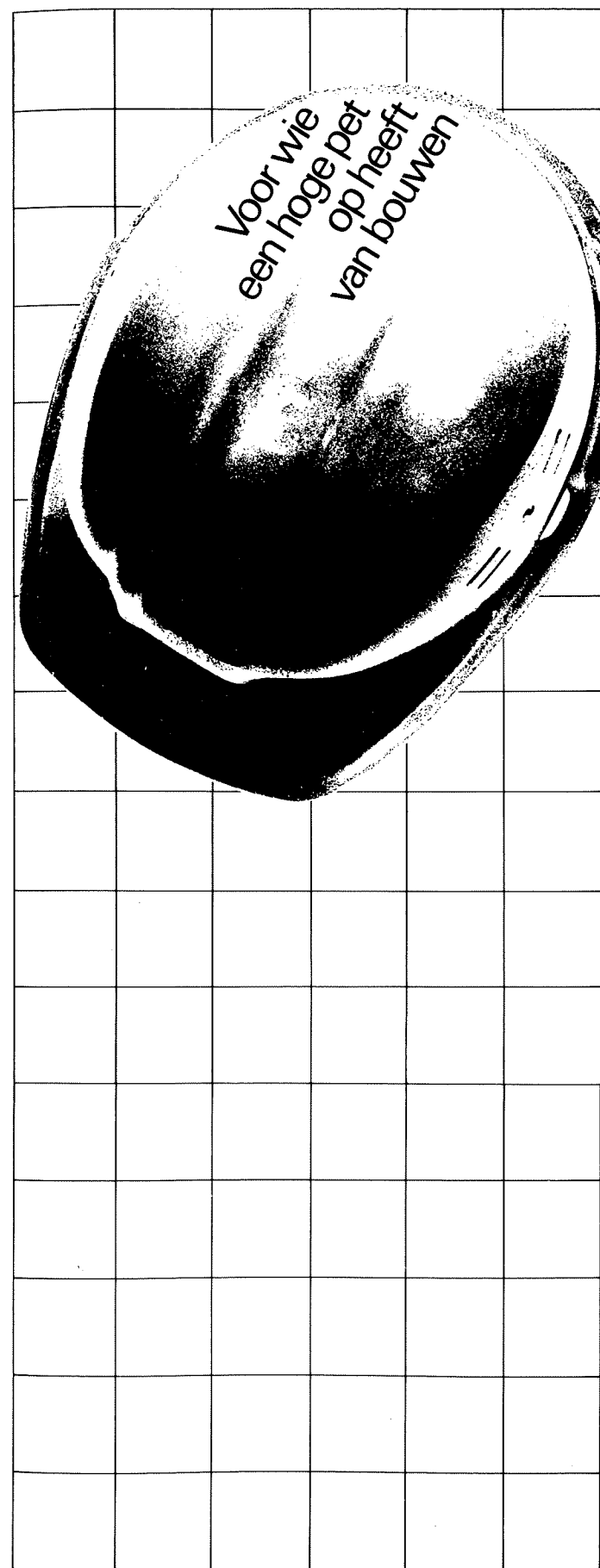
Vraag vrijblijvend inlichtingen!

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527, 36576 en 17400.

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

Wie een medicijnkastje heeft, zet er Norit in

Norit is een
vertrouwd middel
bij maag- en
darmstoornissen.
Bovendien kan
Norit levens-
reddend zijn bij
vergiftigings-
gevallen. Het
hoort in elk
medicijnkastje
thuis. Norit
b e h o u d t zijn
heilzame kracht.
Vraag Norit aan
Uw apotheker of
drogist.

NORIT

Cadeau's uit Flehite

Boeken

Het Observantenklooster	fl 27,50
Amersfoort (fotoboek)	fl 24,90
Amersfoort is niet van gisteren	fl 17,50
Amersfoort in prent	fl 55,-

Prenten

Diverse originele etsen van Dick Harting	fl 250,-
Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender met Amersfoortse gezichten	fl 30,-

Diversen

St.Jorislepel	fl 15,-
Stadszegel	fl 6,-
Pelgrimsteken	fl 4,-

Heiligers
Bouw bv
Amersfoort